

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 7-8-9-10
1989-1990-1991-1992

İstanbul-1995

SULTAN ABDÜLHAMİD II ve ŞEYH EBÜ'L-HÜDÂ es-SAYYÂDÎ*

Dr. Butros Ebû MANNEH'den
Çev. Dr. İrfan GÜNDÜZ

I- Şeyh Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin Yetiştirme Dönemi:

"Ebü'l-Hüdâ", merkezî Suriye'nin(Şam'ın 40 km.)¹ kuzeyinde bir köy olan Han Şeyhûn'lu Muhammed b. Hasan Vâdî'nin künyesi idi.² Ebü'l-Hüdâ, "es-Sayyâdî" nisbesini, Han Şeyhûn yakınlarında medfûn bulunan yörenin velîlerinden Ahmed es-Sayyâdî (670/1271)'den alır. O, hem kendisinin hem de Ahmed es-Sayyâdî'nin soyunun Rifâiyye tarikatının pîri Ahmed er-Rifâî'ye ulaştığını söyler. Ebü'l-Hüdâ'nın çocukluğu ve yetiştirme dönemi hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bu konudaki kaynaklarımız, O'nun kendi eserleri ve risâlelerinde verdiği bilgiler ve arşiv kayıtlarına dayanan resmî biyografidir.³ Elimizde mevcut ve bilinen

* Hayfa Üniversitesi Öğretim üyelerinden XIX. asır Osmanlı Tasavvuf tarihi uzmanı Dr. Butros Ebû MANNEH tarafından yazılan ve *Middle Eastern Studies*'de neşredilen bu makâle, Oxford Üniversitesi St. Antony College öğretim üyelerinden Prof. A.H. HOURANİ'ye 60. doğum yıldönümünde ithaf edilmiştir.

1 Muhammed Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî, *Eşrefü'l-vesâil fî tahkik-ı edakkî'l-mesâil* (Nşr. Abdülhakim b. Selim Abdülbâsit), Dimaşk, 1389, 328. (Çeviren)

2 "Ebü'l-Hüdâ" künyesi burada Şeyh Ebü'l-Hüdâ'nın babasına aitmiş gibi gösteriliyorsa da, bu künyenin Ebü'l-Hüdâ'ya babası tarafından: "sünnet-i seniyye'ye ittibâ'mı te'mîn" maksadı ile verildiği, babasının künyesininse "Ebü'l-Berekât" olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Muhammed Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî, *Eşrefü'l-vesâil*, 326; Aynı müellif, *et-Tarikatü'r-Rifâiyye* (Nşr. Mahmûd es-Sâmerrâi er-Rifâî), Dimaşk 1388/1969, 2. (Çeviren)

3 Ebü'l-Hüdâ'nın resmî biyografisi için bkz. H.H. al-Tuwairani, *el-Kavlü'l-fasl*, Cairo 1313, 41. Tuwairani, bu risâlenin zeylinde Ebü'l-Hüdâ'nın *et-Tarihü'l-evhad*'ını vermektedir, s. 122-142;

diğer biyografilerse, O'nun müridleri veya arkadaşları tarafından diğer kaynaklara başvurmaksızın yazılmış eserlerdir. Ebü'l-Hüdâ ile ilgili bilgi veren kaynaklar çoğunlukla O'nun şeyhliğinden sonraki döneme ait bilgileri ihtivâ eder. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı **Ebü'l-Hüdâ'nın Halep Nakîbü'l-eshrâflığı**'na gelinceye kadarki hayatı hakkında detaylı bilgi vermek oldukça güçtür.

Arşiv kayıtlarına dayanan biyografiye göre, **Ebü'l-Hüdâ**, Ramazan 1266/Temmuz 1850'de Halep'in güneyinde bulunan **Ma'arra** bölgesindeki **Han Şeyhûn** köyünde doğdu.⁴ Burası önceleri Suriye Vilâyeti'nin Hama Sancağı'na bağlı bir yerken, 1870 ortalarında Halep'e bağlanmıştı.⁵ **Ebü'l-Hüdâ**'ya göre ailesi, çevrenin seçkin ve tanınmış ailelerindendi. O, büyük dedesi **Ali Hüzâm**'ın (1177/1763-1764) kerâmet ehli olduğunu ve kabrinin umûmun tasvîbine mazhar bir ziyâretgâh bulunduğunu söyler. Ayrıca "Ailemizin kurucusu bu zâttır." diye ilâve eder.⁶

Ebü'l-Hüdâ'nın babası **Hasan Vâdî**, Halep ile Han Şeyhûn arasında alış-veriş yapan bir tüccar iken, sonraları çiftçilik yapmak üzere bu mesleğini terketmiştir.⁷ Önceleri bu zâtın ümmî olduğu ve Kur'ân-ı Kerim'i orta yaşlarına doğru öğrendiği nakledilir.⁸ Bu yüzden O, oğlunun okumazma, Kur'ân ve diğer islâmî ilimleri öğrenmesi için Ma'arra bölgesindeki mahallî bir şeyhe gönderilmesine ve yetişmesine özen gösterdi.⁹

Ayrıca Abdülkadir Kudsi, *el-Kevkebü'l-münîr fi tercemet-i Ebi'l-Hüdâ... eş-Şehir*, yy., ts.; A. el-Bitar, *Hilyetü'l-beşer fi a'yânî'l-karnî's-sâlisî aşer*, Dimaşk 1961-1963 (III cild), I, 72-78; Ebü'l-Hüdâ'nın, müridlerinden Hama'lı Ömer el-Harîri tarafından neşredilen *Tenvîrül-ehsâr*, Kahire 1306 h. mukaddimesi, 1-8; M.S. el-Cündî, *Târihu Ma'arratü'n-Nu'mân*, Dimaşk 1964 (II cild), II, 215-229; Tanınmış kişilerin terceme-i hallerinin eyâlet idârecileri tarafından te'mîn edilip muhâfaza edilmesinin bir gelenek olduğu anlaşılıyor. Bu yüzden Ebü'l-Hüdâ'nın terceme-i hâli de devlet eliyle yazdırılıp fermanlarla kayıt altına alınmıştır. Tuwairânî, *Age.*, s. 41; Resmî biyografiye örnek olmak üzere Abdurrahman el-Kevâkibî'nin terceme-i hâline bkz. Tabbah, *A'lâmü'n-nübela bi-târihi Halebi's-şehbâ*, Halep 1926 (VII cild), VII, 508. Bu kaynaklara şunları da ilâve edebiliriz. el-Kettâni, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 114-115; el-Fâsi, *Riyâdu'l-cennet*, II, 144-155; Zeydân, *Târihu âdâbi'l-lügati'l-arabiyye*, IV, 295; Muhammed Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, I, 242-246; aynı müellif, *Hıtatü's-Şâm*, Dimaşk 1928, VI, 151-157; Sâmî el-Kiyâli, *el-Hareketü'l-edebiyye fi Halep*, 113-134; Brockelmann, *GAL.*, II, 506; *SUPPL.*, II, 868-869; Ziriklî, *A'lâm*, VI, 324-325; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IX, 226-227. (Çeviren)

4 Beş yıl daha önce doğduğu ileri sürülebilir. Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı No: 1303/877.

5 K. el-Gazzî, *Nehrû'z-zehab fi tarih-i Halep*, Halep 1342-(III cild), I, 419; A. Avad, *el-İdâretü'l-Osmâniyye fi vilâyet-i Süriye*, Kahire 1969, 75. Bu asrın başlarında Han Şeyhûn'un köy olduğunu gösteren bilgiler için bkz. Gazzî, *Age.*, I, 242-243; Cündî, *Age.*, II, 138.

6 Ebü'l-Hüdâ, *Tenvîrül-ehsâr*, 102-104.

7 Ebü'l-Hüdâ, *Râhatü'l-ervâh*, Kahire 1321, 27.

8 Ebü'l-Hüdâ, *Kitâbü'l-fürkân*, Kahire 196, 15, 89. Ayrıca Muhammed Hasan Vâdî için bkz. Tabbah, *Age.*, VII, 351.

9 Abdülkadir el-Kudsi, *Age.*, 34; el-Cündî, *Târihu Ma'arratü'n-Nu'mân*, II, 217.

Her ne kadar bu tarz öğretim **Ebü'l-Hüdâ**'nın benimsediği bir yol değilse de sûfilerin usûlü böyle idi. Bizzat kendisinin verdiği bilgilere göre O, babasının,¹⁰ Halepli şeyh Hayrullah'ın (1279/1862) ve Bağdat'ta adı pek duyulmamış bir şeyh olan **Muhammed Mehdi er-Ruvvâs**'ın etkisi ile Rifâiyye tarikatına intisâba karar verdi.¹¹ Bu tarikat o zamanlar halkın ve idârecilerin rağbet ettiği bir tarîkattir.¹² Ancak geçen asrın ikinci yarısında yalnızca Halep'in kırsal kesimlerine has bir tarikat hâline geldiği anlaşılıyor. böyle olmakla birlikte gelişme gösteren Rifâiyye tarikatının idârecilerin desteğine mazhar olduğuna dâir bilgiler var. **Ebü'l-Hüdâ**'nın şeyhi Şeyh Ali, Halep yakınlarında bir köyde doğmuş, bilâhare Halep'e yerleşmişti. Mürîdlerinin sayıca artması üzerine **Bengusa**'nın kenar mahallelerinden birine ihtiyacı gidermek için bir zâviye yaptırdı.¹³ Bu, Halep'teki ilk Rifâî zâviyesi değildi. Halvetî ve Rifâî tarikatı şeyhlerinden biri olan Şeyh Ebü'l-Vefâ, önceleri kısa bir süre Halep vâililiğine vekâlet eden bilâhare vâli olan Ali Rıza Paşa'nın (1242/1827-1246/1831) yardımı ile daha önce yeni bir zâviye inşâ ettirmişti.¹⁴

Rifâiyye tarikatının şöhreti **Ebü'l-Hüdâ**'nın ve babasının bu tarîkate intisâbı için yeterli olmakla birlikte, diğer bazı etkilerin de bu intisapta rol oynadığı söylenebilir. Şeyh Ebü'l-Vefâ'nın oğlu Şeyh Bahâüddîn, bu konumunu babasından mîras yolu ile almıştı. O'nun zâviyeleri Şeyh Bahâüddîn'in gücünün kaynağı olmuş bilâhare şöhreti babasını da geçmişti. Bu şöhreti 1850'de Halep'te vukû bulan, eşraftan bazılarının nüfûzunu kıran, bazılarını tamamen tarihten silen ayaklanmadaki tavrına bağlanabilir. Böylece Osmanlıların bölgedeki hâkimiyeti ve halkın devlete bağlılığı kuvvetlendirilmişti.¹⁵ Bunun netîcesinde Şeyh Bahâüddîn halk nezdindeki güç ve nüfûzunu artırma fırsatı bulabildi. Yeterli bilgi ve ehliyetle sâhip olmadığı halde kendisi 1860'ların ortalarında Halep'in hanefî müftüsü oldu.¹⁶

10 Babası da bir Rifâî şeyhi olup, Sûriye Bülbülü diye meşhûr Abhamîd er-Râfî'ye (1351/1932) icâzet vermişti. Muhammed Dürrünîka, *et-Turuku's-süfiyye ve meşâyihuhâ fi Trablus*, Trablus 1984, 127. (Çeviren)

11 **Ebü'l-Hüdâ**'nın önceleri Kadiriyye tarikatına girdiğine dâir bilgiler vardır. Ancak O, ilk risâlesinin dışından bundan pek bahsetmez. *Hidâyetü's-sâ'î fi tarikatil-Ğavs er-Rifâî*, İstanbul 1289/1872, *el-Menar*'da zikredilmiştir. I, 644.

12 Gibb, *Muhammedanism*, London 1957, 156-157.

13 Tabbah, *Age.*, VII, 348-350; Gazzî, *Age.*, II, 340.

14 Tabbah, *Age.*, VII, 280, III, 412; Gazzî, *Age.*, II, 133. Laz Ali Rıza Sultan II. Mahmûd'un politikasının en kuvvetli destekçilerindendi. Bkz. M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, III, 568-569.

15 Bu ayaklanmalar için bkz. Gazzî, *Age.*, III, 366-382; M. Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine*, Oxford 1968, 102.

16 Tabbah, *Age.*, VII, 353.

Halep'in ileri gelenlerinden ve tanınmış sîmalarından biri olan Rifâiyye tarîkatı şeyhi Şeyh Bahâüddîn'in bu durumu Hasan Vâdî ile oğlu Ebü'l-Hüdâ'nın Rifâiyye'ye intisablarında önemli rol oynamış olabilir. Belki de onların bu intisabtan gâyesi Şeyh Bahâüddîn'in himâyesi altına girmek ve teveccühünü kazanmaktı. Çünkü Hasan Vâdî ile Ebü'l-Hüdâ'nın, Hama'nın ileri gelenlerinden bazılarıyla çekişmeleri yüzünden kendi köylerini terketmiş olmaları, onları böyle bir himâye aramaya zorlamış olabilir. Diğer yandan Şeyh Bahâüddîn'in de bu çekişmelere karşı ilgisiz kalmadığı ihtimâl dâhilindedir. Çünkü Tanzîmat Fermanı, tarihte görülmemiş bir şekilde kırsal kesimi ve köylüyü şehre bağımlı hâle getirmişti. Şehirlerde egemenlik yörenin eşrâfi ve ileri gelenlerinin elinde idi. Her hâl ü kârda Hasan Vâdî ile oğlu Ebü'l-Hüdâ, Şeyh Bahâüddîn ile ilişki kurmayı başaramışlardı.¹⁷

Ebü'l-Hüdâ daha genç denilecek yaşlarda iken Şeyh Bahâüddîn'in ziyaretçileri ile konuştu, berâberinde babası da bulunmakta idi. Kendisine şeyhi tarafından "evrâd" verilmişti.¹⁸ sonraları Ebü'l-Hüdâ, Şeyh Bahâüddîn'in kendisi gibi Ahmed er-Rifâî neslinden olduğunu ve aynı silsileye mensûb bulunduğunu iddia etmek zorunda kaldı.¹⁹

Ebü'l-Hüdâ ve babasının Şeyh Bahâüddîn ile dostluk ve münâsebetlerini devam ettirmede belli gâyelerinin olduğu ileri sürülebilir. Han Şeyhûn yakınlarında yörenin meşhûr velilerinden Ahmed es-Sayyâdî'nin türbesi civarında eski bir mezar vardı.²⁰ Ayrıca bu mezar ve türbe için vakfedilmiş, hemen yakınında Matkin adında terkedilmiş bir köy bulunmakta idi.²¹ Ma'arratü'n-Nu'mân Şer'iyye Mahkemesi'nin 1327/1909'da neşredilmiş bir vesîkasına göre, bu mezarda medfûn olan zat aynı zamanda bu vakfın mütevellîsi idi.²² Eldeki mevcut dökümanlara göre, bu köy için vâkıfın koyduğu şart, mütevellînin mezarda medfûn olan Şeyh Ahmed es-Sayyâdî neslinden tanınmış bir Rifâî şeyhi olmasıydı.²³ Sık sık vukûbulan bedevî akınları yüzünden Matkin terkedilmiş bir köy

17 el-Cündî, Age., II, 217.

18 A. esr., II, 218.

19 Mezarın tasviri ve Ma'arra çevresindeki Rifâî dervişlerinin her yılın ilkbaharında bu mezarı ziyârete geldiklerini belirten bilgiler için bkz. el-Cündî, Age., II, 239.

20 820 h.'de Muhammed b. Atabek tarafından kesin bir dille ifade edilen bu konu için 3 no'lu dipnota bakınız.

21 Bu dökümanlar, türbe şeyhliğinin sonuncu şeyhin ölümü üzerine Ebü'l-Hüdâ'nın oğlu Hasan Hâlid'e intikali münâsebetiyle neşredilmiştir. Orijinali hâlen Londra'da yaşamakta olan H. Hâlid'in kızı L. Ebü'l-Hüdâ'da bulunmaktadır.

22 3 no'lu dipnotta gösterilen dökümantasyon.

23 Gazzî, Age., I, 419; Ayrıca bkz. Ebü'l-Hüdâ, *Hizânetü'l-İmdâd fî ahhâr... es-Seyyid*, Kahire 1326, 39.

görünümündeydi.²⁴ Şu soruyu sormak önceleri kimsenin aklına gelmedi. Aceba Ebü'l-Hüdâ niçin kendisinin Ahmed es-Sayyâdî neslinden geldiğini, Ahmed es-Sayyâdî'nin de Ahmed er-Rifâî'nin kızı Zeyneb'in oğlu olduğunu isbat ederek işe başladı.²⁵ Çünkü Tanzimat Fermanı ile birlikte gelen huzûr ve asâyiş boş arâzilere kıymet kazandırınca metrûk bulunan türbe ve vakıf arazileri de değerli hâle gelmişti. Elimizdeki güvenilir birkaç kaynağın verdiği bilgilerin aksine,²⁶ Ebü'l-Hüdâ, Ahmed er-Rifâî'nin peygamber neslinden olduğunu iddia etti. Böylece kendisi de aynı nesle mensûb bir "Seyyid" oluvermişti. Bu iddia hem kendisine, hem ailesine hem de (türbeye ve mütevellî'ye liyakat kazandırmış) türbeye çevrede bir kudsiyet vermiş ve tanınmalarına sebep olmuştu.

Bu tür iddiaları isbat etmek ve çürütmek imkânsızdır. Osmanlı Devleti'nde Hz. Peygamber neslinden gelen "Seyyid" ve "Şerîf"lerin nasıl tesbît edildiği de gerçekten pek belli değildir. "Seyyid" veya "Şerîf" ünvanını almaya hak kazanmanın, belirli birkaç şerîf veya seyyidin şehâdetiyle tesbît edildiğini gösteren elimizde bazı deliller vardır.²⁷ Ebü'l-Hüdâ'nın şahsî durumuna gelince: elinde Şam ve Haleb'in seyyid ve eşrâfından bir gurup tarafından mühürlenmiş, Ebü'l-Vefâ ve oğlu Bahâüddîn'le ilgili bir şecere mevcuttur.²⁸ Çünkü Ebü'l-Hüdâ'nın Ahmed es-Sayyâdî'nin türbesi ve vakfı ile ilgili iddialarına destek olacak dökümanter vesîkalara gerçekten ihtiyacı vardı.

Ahmed es-Sayyâdî Türbesi şeyhliğine (ve buraya vakfedilmiş arazi ve tekkeye) hak kazanmak için, Şam'ın bu konuda yetkili otoritelerine, yeterli bir şecere ve silsile ile mürâcaat etti. Bu ilk başvurusunda başarılı

24 Ebü'l-Hüdâ, **Rahatü'l-ervâh**, 78. 1302/1883-4'te Ebü'l-Hüdâ İstanbul'a tamamen yerleştikten sonra O'nun büyük dedesi hakkında **Kâmûsü'l-âşıkîn fî ahbârî's-Seyyid Hüseyin Bürhânüddîn** adında bir kitap neşredilmiştir. Abdü'l-Mu'in el-Ânî (1769), bunun Şam'da özel bir koleksiyonda yazma olarak bulunduğunu kesin bir şekilde zikrediyor. (**Kitâbü'l-furkân**, 46) Kitap O'nun şeceresine bağlanıyordu.

25 İbn Hallikan, Kahire 1948, I, 15 ve benzeri diğer müellifler Rifâî'nin bedevî asılı bir arab "**asluhü mine'l-arab**" olduğunu yazdılar ki, bu ibâre O'nun peygamber neslinden olmadığı anlamına gelir. Buna rağmen Ebü'l-Hüdâ, hattatın "ayn" üzerindeki noktayı unuttuğunu iddia ederek (**et-Târîhu'l-evhad**, 33) bunun "mine'l-ğarb" yani "O'nun aslı batı'dan" olması gerektiğini söyleyerek reddetti. Çünkü dedeleri Karmatîlerin işgali üzerine Mekke'den batıya göç etmişlerdi.

26 İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinde İlimiye Teşkilâtı**, Ankara 1965, 171.

27 Bunların bir listesi Tuwairani, 18 ve **Kitâbü'l-furkan**, 53'de vardır. Ebü'l-Vefâ'nın 1264/1847-8'de ölümü dikkate alınrsa nesebi ona bağlamak biraz şaşkıncı olur. (**el-Menar**, V, 278 ve Tabbah, Age., VII, 516)'da bundan bahsedilir ve Ebü'l-Hüdâ ile A. Kevâkîbi arasındaki soğukluğun sebebi olarak gösterilir.

28 Mahalli geleneklere göre Han, Şeyhün diye anılan Selahaddin-i Eyyübî'nin bir miktar yardımı ile, Hama ile Halep arasındaki yolculara hizmet vermek üzere 18. yy'da kurulmuştu. Bunu tanıtmış vâlilerden biri söylüyordu. Sonra Han etrafında bir köy gelişti ve Han Şeyhün diye anılmaya başladı. **Tenvîrül-ıbsâr**, Muk.,

olamadı ama yine de yeni bir adım atmış oldu. Bunun neticesi olarak 1285/1868-9'da Şam'dan kendi köyü olan Han Şeyhûn'a görevli olarak döndü.²⁹ Bu görev küçük ve mahallî bir şeyhlik idi. Fakat Ebü'l-Hüdâ, köyünü terkederken yerine bir vekil ve halife ta'yîn ederek bu görevi ömrünün sonuna kadar elinde tuttu.³⁰

İki yıl kadar sonra Ebü'l-Hüdâ, Ahmed es-Sayyâdî Türbesi şeyhliği için yeni bir mürâcaatta bulunmak ve şansını denemek üzere İstanbul'a gitti.³¹ O'nun Halep'li bazı dost ve sevenleri, kendisine konu ile ilgili bir tavsiye ve tezkiye yazısı te'mîn ettiler. Ayrıca kendisi, zekâsı, belâğati, kuvvetli bir hâfızası, dindar ve câzip çehresi ile fitrî bir çekiciliğe sâhipti.³² O, özel bazı meclislerde kalbine doğan bir ilhamla irticâlen tasavvufî hikmetler söylemeyi biliyordu. Bu özellikler kendisine dindar türkler arasında seçkin bir mevki kazandırmış ve O'na yeni kapıların açılmasına sebep olmuştu. İsteklerini tamamiyle gerçekleştirmediyse de, bu gayretler sonucu Halep'in batısında bir kasaba olan Cisrû's-şuğûr Nakîbü'l-eşrafîlığı'na ta'yîn edildi. Bu görev Nusayrîlerin hâkimiyetinde bulunan bu kasaba için yeni ihdâs edilmişti. Bununla Ebü'l-Hüdâ, Halep idâresi ve eşrâfına otorite bakımından yardımcı oldu.³³ Ayrıca bu görevi O'nun dört yıl sonra Halep Nakîbü'l-eşrâfî olmasına zemîn hazırladı.³⁴

Bu arada Ebü'l-Hüdâ tavır ve davranışlarıyla mahallî idârecilerin teveccüh ve himâyelerini kazanmaya devam etti. Böylece 1289/1872'de İzmir Müderrisliği rütbesiyle Halep Nakîbü'l-eşrâfîlığı'na ilâveten Cisrû's-şuğûr Nârbliğı'ne ta'yîn edildi.³⁵ Ebü'l-Hüdâ, 1283/1866'da Bağdat'ı ziyaretinde Ruvvâs'tan aldığını söylediği icâzetinin aksine, ilmî ehliyeti olmadığı halde O'nun bu göreve ta'yîni dikkat çekici idi. Çünkü O'nun elinde böyle bir belgenin bulunduğu bilinmiyor.³⁶

1290/1873'de Halep'in hanevî müftüsü Bahaüddîn Rifâî öldü.³⁷ Bunun üzerine Ebü'l-Hüdâ tekrar İstanbul'a gitti ve Halep Nakîbü'l-eşrâfî olarak döndü.³⁸ Burada çözümlenmesi gereken mes'ele, kırsal kesime mensup genç bir şeyhin, nasıl olup ta kısa bir zamanda eşrâf ve a'yâna veril-

29 Tuwairani, Age., 42.

30 a.esr., göst. yer.

31 Humsî, **Udebâü Halep**, I, 105-106.

32 el-Cündî, Age., II, 218.

33 Tuwairani, Age., 42-43.

34 Tuwairani, Age., 42.

35 Ebü'l-Hüdâ, **Zahîretü'l-me'âd**, 59; **Kitâbü'l-furkân**, 65.

36 Nakîbü'l-eşrâfîlık ile birlikte müftülük makamına da sâhip olmuş olabilir. **Tenvîr**, 133.

37 Ebü'l-Hüdâ, **K. el-Furkân**, 91.

38 Tabbah, Age., VII, 456.

mesi gereken bir göreve gelmesiydi. Bu arada boşalan Halep haneî müf-tülûğü makamına, otuz yıllık Mısır sürgününden birkaç ay önce dönmüş olan Bekrî ez-Zübeyrî ta'yîn edildi.³⁹ Şeyh Zübeyrî, Ebü'l-Hüdâ gibi Halep'in tanınmış ailelerinden birine mensûp değildi. Aynı zamanda şehrin ve çevrenin de yabancıydı.

Ebü'l-Hüdâ, Halep nakîbü'l-eşrâfi olarak Es'ad Muhlis ve benzerleri gibi birkaç vâlinin teveccüh ve himâyesini almaya devam etti.⁴⁰ 1292/1875'de Sultan Abdülazîz, Ebü'l-Hüdâ'ya, nakîbü'l-eşrâf maaşına ilâveten ayrı bir ödenek verilmesini emretti. Bir müddet sonra onun resmî biyografisine Suriye, Diyarbakır, Bağdat ve Basra nakîbü'l-eşrâflık müfettişliği görevi ilâve edilmişti.⁴¹ Bu sıralarda yörenin idârecileriyle halk ve esnaf kesimi arasında meydana gelen sürtüşmeyi önlemek üzere kurulan komisyonun başkanlığına bizzat vâli tarafından Ebü'l-Hüdâ ta'yîn edildi.⁴² Eğer tamamen doğru ise şu husus açıkça anlaşılır ki, Ebü'l-Hüdâ Sultan Abdülazîz'in son dönemlerinde bile O'nun ve yakın çevresinin himâye ve teveccühlerini celbe gayret gösteriyor ve böylece kendisini Halep ve çevresinin idâresinde etkin bir rol oynamaya hazırlı-yordu.

II- İSTANBUL VE HALEP'TE POLİTİK KUTUPLAŞMALAR:

Ebü'l-Hüdâ'nın devlet nezdindeki bu yükselişi, 1850 ayaklanmasının bastırılması ile Halep bölgesinde ortaya çıkan sosyal kutuplaşma ve politik yeniliklerin bir netîcesi olarak düşünülebilir. 1870'lerden önce Halep ve çevresine inhisâr eden, halkın alt ve üst tabakası arasında gibi gözük-en sosyal çalkantı, bu tarihten sonra daha derin ve sarsıcı bir şekilde üst kesim arasında devam etmekteydi. Bu tartışmalar, idârenin gerek merkezde gerekse eyâlette Halep ile ilgili politikası üzerine binâ edilmişti.

Ali Paşa'nın 1871'de ölümü, Osmanlı siyâset adamları arasındaki reformlarla idârî sistem konusundaki tartışmaları su yüzüne çıkardı. Bun-lardan birincileri Ali ve Fuad Paşa'lar ile bunların tâbîleri, ikincisi ise ge-lenekçi ve muhâfazakâr görüşlere sâhip kişilerdi. Bu iki gurup arasındaki ayrılığın esas sebepleri birkaç noktada toplanabilir. Birinci gurup, Sul-tan'ın keyfi kararlar vermesinin son bulmasını ve devlet bütünlüğünün sağlanabilmesinin tebaada bulunan müslimler ile gayr-i müslimler ara-

39 Tuwairani, Age., 43.

40 a.esr., göst. yer.

41 a.esr., 44.

42 A. H. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age., 1798-1939.* London 1962, 105.

sındaki politik ve sosyal eşitsizliğin giderilmesine bağlı olduğunu ileri sürüyordu. Diğer taraftan gelenekçi ve muhafazakârlar ise, devleti ayakta tutan unsurlar arasında müslüman tebaanın otoritesini zayıflatacak hiçbir şeyin yapılmasına rıza göstermiyorlardı.⁴³ Tanzimatçılar denen birinci gurup, Osmanlılık prensibinden hareketle toplumun eyâlet kademesinde idâreye sadâkatini bozmadan ona yeni bir kimlik kazandırılmasını istiyordu. Karşıt gurup ise; tabaanın Osmanlı sultanının şahsına olan bağlılığını korumak ve bu otoriteye itaat anlayışını şart koşan mevcut kimliğini muhâfaza etmek istiyordu. İkinciler ise, sultanın şahsında temsil edilen merkezî otoritenin korunmasını gerekli görüyordu.

1871 Eylül'ünde Mahmûd Nedîm Paşa'nın vezîr-i a'zam olması gelenekçilerin Osmanlı politikasında etkin olmalarına zemîn hazırladı. Böylece merkezî idâre anlayışı kuvvet kazanmıştı. Bundan dolayı otoritesi daha da güçlenen Sultan Abdülazîz, keyfi kararlar almaya⁴⁴ ve bir halife olarak müslüman tabaanın kendi fikirlerine gönülden bağlanmalarını te'mîn için hilâfet nüfûzunu sık sık gündeme getirmeye başladı.

İstanbul'da vukû bulan bu iki gurup arasındaki çekişmelerin neticeleri Halep'te bâriz bir şekilde ortaya çıktı. Bulabildiğimiz biyografik kaynaklara göre Halep'in eşrâf ve a'yânı da ikiye ayrılmış, her biri kendilerini İstanbul'daki guruplardan birine dayamış ve bu himâye ile varlıklarını devam ettirmişti. Bir yanda Câbirî, Kethüdâ ve Kevâkîbî aileleri varken diğer yanda Kudsî, Müderris ve Rifâî aileleri yer alıyordu.

Câbirîler ve müttelikleri yenilikçi guruba mensûb olup Ali ve Fuad Paşa'ların politikasından destek alıyorlardı. 1868'de yeniden teşekkül eden eyâlet temsilcileri arasında Halep'i temsilen görevlendirilen Ali, 1860'da ölen Muhammed Es'ad adında bir müftünün oğludur. Kendisinin Halep vâlisi Ali Paşa ile yakın ilişkilerde bulunduğu nakledilir.⁴⁵ Ebû'l-Hüdâ'nın yükselişinde gördüğümüz gibi, Sultan Abdülazîz'in nüfûzu karşı gurupların Halep'te zuhûruna imkân vermişti. Sultan Abdülazîz'in hal edilmesi, Câbirîlerin Halep'te bir kez daha kuvvetlenmesine vesîle oldu. Böylece hasta olup bir süre sonra da ölen Ali'nin torunlarından biri olan Abdülkadir, görevli müftü Şeyh Zübeyrî'yi istifaya zorlayarak makamını eline geçirmeye çalıştı.⁴⁶ Abdülkadir'in oğlu Nâfi, genç yaşta olmasına rağmen 1877-78'de teşekkül eden I. Meclis-i Meb'usân'a Halep temsilcisi olarak girmişti. Suriye'de Abdülhamid'e karşı olanların liderlerinden biri

43 İ.H. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, 1967, 19.

44 *el-Cevâib*, 4 Ağustos, 1868; Tabbah, Age., VII, 387.

45 Tabbah, Age., VII, 456, 545.

46 R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963, 247-248.

olan Nâfi, I. Meclis-i Meb'usân'ın askıya alınmasından sonra İstanbul dışında zorunlu ikâmete gönderildi.⁴⁷ Aynı zamanda babası da Halep Müftülüğü'nden istifa ettirilmişti. Bunun üzerine baba-oğul her ikisi de Abdülhamid yanlısı politikacılarla Halep'te açıkça mücadeleye başladılar.⁴⁸ Kevakibîler ve Kethüda'lar da aynı mücâdelenin içindeydiler. Abdurrahman Kevakibî'nin itibar kaybetmesinde olduğu gibi (Abdülhamid politikasına karşı olan) Kethüdalar da gözden düştü.⁴⁹

Diğer tarafta gelenekçi ve muhafazakar görüşe sahip Kudsi, Müderris ve Rifâi aileleri, dindar ve gelenekçi tavırlarıyla idareciler ve hükümet nezdinde itibar kazanmaya başladılar. Bu ilişkiler yıllar öncesine dayanmaktaydı. Kudsi ailesinin kurucusu Şeyh Muhammed Kudsi, XVIII. asrın sonlarında Urfa'dan Halep'e gelmiş, İstanbul'daki Saray'la olan iyi ilişkisi sayesinde Halep Müftülüğü'ne ta'yin edilmiştir.⁵⁰

İbrahim Paşa, Halep'i işgal ettiği zaman, kendi aleyhine Sultan Mahmud'a verilen bir fetvaya imza attıkları için Halep'in Hanefi Müftüsü Abdurrahman Müderris ve Ebül-Vefa er-Rifâi'yi Halep dışına sürmüştü. 1870'lerde bu tablo değişmiş, Müderris ve Kudsi aileleri Sultan tarafında yer almışlardı. Bunların Abdülhamid'in en dindar ve muhafazakar vezirlerinden biri olan Namık Paşa ile bağlantıları olabilirdi.⁵¹ Kudsilerin Abdülhamid'in politikasını desteklediklerinin bir delili olarak Abdülkadir Kadri'nin 1877 Meclis-i Meb'usân'ında Halep temsilcisi iken O'nun azlini benimsemeleri ve yerine geçmeyi kabul etmeleriydi. Her nasılsa O, İstanbul'a bir ziyareti sırasında 1878'deki II. Dönem Meclis-i Meb'usan'a seçildiğinde hizmeti kabul etmişti.⁵² O'nun Saltanat'a olan bağlılığının diğer bir göstergesi de Meclis lağvedildiği zaman Sultan'ın hizmetine girmesi ve Ebül-Hüda'nın en büyük destekçilerinden biri olmasıydı.⁵³

Halep'te eşraf arasında meydana gelen çekişme ve görüş ayrılığı, hükümet sistemi ve siyasi düşünce farklılığından kaynaklanıyordu. Fakat Abdülhamid'in politikası, eyalette olduğu gibi Halep'te de keskin bir kutuplaşmaya sebep oldu. Hatta bazı valilerin Saltanat karşısı olanlara eziyet ettiği ve acı çektirdiği anlaşılmaktadır. Neticede Osmanlı politikasına

47 Tabbah, Age., VII, 546, 602.

48 Tabbah, Age., VII, 507, 602-603.

49 Tabbah, Age., VII, 172.

50 Tabbah, Age., VII, 250, 268. Burada Müderris ailesinin kurucusu olan Şeyh Hasan'ın bu olaydan sonra Anadolu'nun güneyinde bulunan Kilis'ten yaklaşık bir nesil önce gelen bir zat olduğu açıklanmalıdır. Tabbah, Age., VII, 253.

51 Tabbah, Age., III, 437; Gazzi, Age., I, 331.

52 Tabbah, Age., VII, 439; Devereux, Age., 261, 269.

53 el-Cevaib, 26 Ekim 1876; Ebül-Hüda, *Kılâdetü'n-nahr*, Kahire 1315, 51.

bağlılık fikri ile buna tepki olarak ortaya çıkan karşı gurup arasındaki farklılık, Sultana bağlılık ve devletin temel yapısı üzerindeki tartışmaları da gündeme getirdi.

III- EBÜ'L-HÜDA VE SULTAN

Ebü'l-Hüda'nın Abdülaziz'in hal'inden sonra Halep Nakibü'l-eşraflığı'ndan azledildiği, Sultan Abdülhamid'in saltanata geçmesinden kısa bir süre sonra, yetkisi daha da artırılarak tekrar Nakibü'l-eşraflığa getirildiği anlaşılıyor.⁵⁴ Bu kısa fasılda Nakibü'l-eşraf olan Abdülmecid Mişhâtî, Cafa'ya sürüldü ve burada Jön Türkler'in 1908'deki hakimiyetlerine kadar üç yıldan fazla kaldı.⁵⁵

Abdülhamid'in saltanatı boyunca yükselme fırsatı kollayan Ebü'l-Hüda için bu durum bir ibret vesilesi olmuştu. Nakibü'l-eşraflığa ta'yininden kısa bir süre sonra Ebü'l-Hüda, ulema hiyerarşisi içinde önemli bir mevki olan Harameyn Payesi ile yeni bir rütbe ve ma'aşa nâil oldu.⁵⁶ 1876 sonlarında içinde Abdülkadir Kudsi'nin de bulunduğu bir gurupla Halep'ten ayrılarak İstanbul'a geldi.⁵⁷ İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra Abdülhamid tarafından saraya da'vet edildi. İltifatlarla karşılandı. O'nun resmi biyografisine göre, kendisine haftada birkaç defa saraya çıkması teklif edildi.⁵⁸ Kısa bir süre sonra "**Şeyhü'l-meşayih**" rütbesi ile **Meclis-i Meşayih Reisliği**'ne getirildi.⁵⁹

Ne var ki Ebü'l-Hüda'nın alışılmışın üzerinde hızla seyreden bu başarı grafiği, kendi aleyhinde bir kıskançlık ve entrika çevresinin de oluşmasına sebep oldu. Hatta saraya; "**Sultana olan yakınlığını şahsi menfaatlarına alet ettiği**" gerekçesiyle şikayet edildi. Tesbit edebildiğimize göre Sultan Abdülhamid bundan çok rahatsız oldu ve tanışmalarından 18 ay sonra 1878 Haziran'ında gözetim altında Halep'e gönderdi.⁶⁰ Ebü'l-Hüda'nın sürgün haberi Halep'te pek çok kimsenin hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Hatta bazıları O'nun Nakibü'l-eşraflıktan alınmasını bile istediler.⁶¹ Fakat bu sürgün kısa sürdü. Son zamanlarda Ebü'l-Hüda'nın çok

54 Tabbah, Age., VII, 292.

55 Bu sınıfın ve rütbenin üstünlüğü için bkz. Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, 277, 284.

56 Kudsi, **el-Kevkebü'l-münir**, 43.

57 a.esr., göst. yer.; Tuwairani, **el-Kavlu'l-fasl**, 44.

58 a.esr., göst. yer.

59 **el-Cevâib**, 12-20 Haziran 1878; İbrahim el-Muwailihi, **MA Hünalike**, Kahire 1895, 187.

60 **el-Cevâib**, 5 Ağustos 1878.

61 Muwailihi, Age., 188.

yakın arkadaşı olan Ahmed Es'ad ile saray hizmetçilerinin ileri gelenlerinden Hacı Ali Bey'in delaletleriyle Sultan Abdülhamid, kısa bir süre sonra O'nu tekrar İstanbul'a da'vet etti.⁶² Bundan sonra kendi arzusu dışında İstanbul'dan hiç ayrılmadı. Yirmi yıl kadar Sultan'ın himaye ve tevecühünü, üst rütbeli pekçok idarecinin saygısını kazandı.⁶³ Resmi hiç bir görevi olmadığı halde, ulema silsilesi içindeki mevkiini ilerletmeye devam etti. Böylece kendisine 1296/1878'de İstanbul Payesi verildi. İki yıl kadar sonra Anadolu Kazaskeri,⁶⁴ 1302/1885 Ramazan'ında da Rumeli Kazaskeri oldu.⁶⁵ Bu paye ulema arasında en yüksek derece idi.

1299/1881'da aylık maaşı 1200 kuruştan 4500 kuruşa yükseldi.⁶⁶ 1307'de kendisine İstanbul'un kenar yerleşim birimlerinden biri olan Beşiktaş'ta bir malikane hediye edildi.⁶⁷ Aralarında en yüksek nişan da dahil olmak üzere Sultan tarafından kendisine ihsan edilen pekçok nişana sahip oldu.⁶⁸ Ebü'l-Hüda'nın İstanbul'da ve Saray nezdindeki bu yükselişi pekçok soruyu beraberinde getirdi. Aceba İstanbul'da O'nu tutan neydi? Kendisini Sultan'a bir meclis üyesi olarak nasıl tanıttı? Sultan niçin O'nunla ilgilenme ihtiyacı duydu? 1876'da Ebü'l-Hüda İstanbul'a giderken hem müridi hem de arkadaşı Abdülkadir Kadrî el-Kudsi'nin de beraberinde bulunduğu evvelce işaret etmiştik.⁶⁹ Burada Ebü'l-Hüda artık yalnız ve İstanbul'a yabancı biri değildi.⁷⁰ O'nun da burada yakın dost ve arkadaşları vardı. Bu konuda Abdülkadir'in de kendisine değerli yardım ve delaletlerde bulunduğu görülür. Yeğenine göre: amcası Abdülkadir, Ebü'l-Hüda'nın şeyhliğine inanan müridlerinden biri idi. O, Ebü'l-Hüda'yı ve şeyhliğini aşırı ifadelerle tasvir ederek, O'nun İstanbul eşraf ve a'yanı arasında tanınmasını sağladı.⁷¹

Abdülkadir, Ebü'l-Hüda'dan 15-20 yaş kadar daha büyük ve Osmanlı politikası konusunda O'ndan daha tecrübeli idi. O, 1850'li yılların başından beri önce Halep ve İzmir, sonra İstanbul ve Bursa başta olmak üzere

62 a.esr., göst. yer.

63 Tuwairani, Age., 45; Başbakanlık Arşivi Dahiliyye İradeleri No: 66359'daki 2 Rebiü'l-evvel 1298 tarihli vesika.

64 Kudsi, Age., 44; Tuwairani, Age., 46.

65 BA Dahiliyye İradeleri No: 69244'deki 24 Zilhicce 1299 tarihli vesika.

66 Tuwairani, Age., 46.

67 Misal için bkz. BA Dahiliyye İradeleri No: 68300 ve 99906 No'da bulunan vesikalar.

68 Kudsi kardeşler bu asrın başlarında Halep Müftüsü olan Muhammed Kudsi'nin torunları, (bkz. Tuwairani, Age., 135) Nakibü'l-eşraf olan Takıyyüddin'in de oğullarıdır. Onlar Halep'te etkin bir gurup oluşturmuşlardı. (bkz. Tabbah, Age., VII, 436, III, 437; Gazzi, Age., I, 331.

69 Kürd Ali, el-Müzekkirat, I, 243.

70 Tabbah, Age., VII, 440.

71 Abdülkadir için bkz. Tabbah, VII, 437; Bitar, Age., II, 293; Gazzi, Age., I, 331; el-Cevâib, 22 Mayıs 1883.

diğer birçok şehirde devlet hizmetinde bulunmuştu. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi 1878 II. Meclis-i Meb'usan'ında Halep temsilcisiydi. Meclis'in feshinden sonra Saray'da Sultan'ın özel hizmetçileri arasına katılmıştı. Bu O'nun muhafazakar görüşü ve Abdülhamid'in politikasını benimsemesinin bir alameti olarak düşünülebilir. Kısa bir süre Gelibolu Mutasarrıflığı'ndan sonra vefatına kadar oniki yıl elinde bulundurduğu Sultan'ın II. sekreterlik görevi ile Temmuz 1880'de tekrar Saray'a döndü.⁷²

Abdülkadir'in Saray'da nüfuzunun en etkili olduğu yıllar, Ebü'l-Hüda'nın Saray'da itibarının da en fazla olduğu en mutlu yıllarıydı. Abdülkadir'in yeğenine göre: "**Onlar birbirine oldukça bağlı ve samimi iki yakın dosttular.**"⁷³ Her biri yekdiğerinin faziletlerini övmekle O'nu tanıtmaya ve yükseltmeye çalıştı. Böylece karşılıklı propogandalar birbirinin yükselmesini ve şöhret kazanmasını sağladı.

Diğer bir ifade ile Abdülkadir, Saray'da Ebü'l-Hüda'nın müttefiki idi. Abdülkadir'in Saray'da bulunması Ebü'l-Hüda'nın sürekli olarak otorite merkezi ile irtibatını te'min etti. Ayrıca Ebü'l-Hüda'yı İstanbul'da tanıtan ve O'nunla uzun yıllar güzel dostluklar kurmuş olan, Sultan'ı ve yakın çevresini tanımasını sağlayan bir başka saraylı daha vardı. O da; birkaç nesil önce ailece Anadolu'dan Hicaz'a hicret etmiş ve Medine payesi ile İstanbul'da görevli bulunan Ahmed Es'ad'dı.⁷⁴ Bu zat, 1878'de Medine'deki Mescid-i Nebevi'ye Feraşet-i Şerife Vekaleti görevi ile ta'yin edilmişti.⁷⁵ Bu görev O'nun Saray'la uzun yıllar sürecek olan kuvvetli ilişkilerinin başlangıcı idi.

Seyyid Ahmed, ne bir mürid ne de sufi bir şeyhdi. Buna rağmen Cebel-i Şemmar emiri ile birlikte Kuzey Hicaz ve çevresi ile komşu alanlardaki bedevi aşiretler üzerinde etkin bir nüfuza sahip olduğunu iddia ediyordu.⁷⁶ Sultan Abdülhamid, dindarlığı ve Saray'a bağlılığı ile tanınan Ahmed Es'ad'a çok güvenmiş, bu yüzden kendisini arap eyaletleriyle, Mısır'a temsilci olarak göndermişti.⁷⁷ Bab-ı Ali ile Saray arasındaki Mabeyn

72 Tabbah, Age., VII, 440.

73 Ahmed Es'ad için bkz. Muvailihi, Age., 188; Bitar, Age., I, 210-215. Ailenin aslı için bkz. Ensari, **Tuhfetü'l-muhibbin**, (Medine aileleri üzerine yazılmış), Tunus 1970, 35.

74 **el-Cevâib**, 25 Ağustos 1868; Bu görev Medine'deki Peygamber Mescidi'nin temizliği ile ilgili resmi ve şerefli bir görevdi. Sahibi bu ünvanla İstanbul'da ikamet ederdi. bkz. M.Z. Pakalın, **OTDT Sözlüğü**, İstanbul 1946, I, 606.

75 Muvailihi, Age., 192-193.

76 Ahmed Es'ad ve Abdülkadir 1882'de Derviş Paşa'nın Mısır'da iki müşaviriydiler. Bitar, Age., I, 215; Yegan, **el-Ma'lum ve'l-meçhul**, Kahire 1911-1913, I, 24, 101.

77 Muvailihi, Age., 182.

Memurluğu'na ta'yin edilen Ahmed Es'ad, idare ile olan ilişkilerinde Ebü'l-Hüda'yı tavsiye edebilecek, gerektiğinde de müdafaada bulunabilecek en güzel bir mevkiye yerleşmişti.

Ebü'l-Hüda ve benzeri diğer şeyhlerin kısa bir sürede ortaya çıkmaları duygusal bir sebebe dayanan istisnâî bir durumdu. Osmanlı Sultanı niçin kendi tebaası dururken arap toplumuna mensub birini kendi yakın çevresinde bulunduruyordu? O dönemdeki gözlemcilerden biri bu durumu şöyle değerlendiriyor: "**Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra, hiç bir Osmanlı Sultanı kendi ayaklarının bastığı yere arapların yüzünü asla sürdürmedi.**"⁷⁸ Abdülhamid'in bu tutumu, saraylı Türklerin ve Meclis üyelerinin muhalefetine rağmen arap asıllı şeyhleri yakınında ve gözü önünde bulundurması, kendisi hakkında bazı tereddütlerin doğmasına sebep oldu.⁷⁹

Bir gözlemci de: "**Sultan geleceği görerek böyle bir yola girdi. Şimdiye kadar olan gidişi tamamiyle ters yüz etmeye çalışıyor**"⁸⁰ diyerek tesbitlerini dile getirdi. Ya da O, pekçok kerametlerin ve kehanetlerin etkisinde kalmıştı.⁸¹ Belki de Ebü'l-Hüda, karematlerinden dolayı Saray'a çağrılmıştı.⁸² Diğerleri ise Sultan'ın bu dindarlığına⁸³ veya dindar görünmesine⁸⁴ kendilerine göre bazı yorumlar yaptılar.⁸⁵ Bunlar indi ve yüzeysel izahlardı. Çünkü Abdülhamid, sakın, akıllı, hesapçı, politik planlarına hislerini asla karıştırmayan bir devlet adamı idi. Hal böyle olunca, Abdülhamid, Ebü'l-Hüda ve benzeri diğer şeyhleri İstanbul'da toplama ihtiyacını neden duydu? Bu şeyhler ne gibi hizmetlerde bulundular ki Sultan'ın bu derece güven ve teveccühüne mazhar oldular.

78 a.esr., 114.

79 a.esr., 182; Yegan, Age., I, 93.

80 E. Pears, *Life of Abdulhamid*, Londra 1917, 110.

81 a.esr., 290.

82 B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1961, 402.

83 G. Antonius, *The Arab Awakening*, London 1938, 70.

84 bkz. Ebü'l-Hüdâ, *Rahatü'l-ervâh*, 89, 33. Aynı zamanda Hızır bu konuyu babasına duyurmuştu.

85 Kudsi, Age., 38, 40. Müellif Ruvvas'ın *Bevâriku'l-hakâk* isimli eserindeki ma'lûmâta dayanarak mezkûr bilgileri verdi. Fakat böyle bir şahsın ortaya çıkışı başından beri tartışılmaydı. (Tabbah, Age., VII, 350) Hatta bazıları bunu, böyle bir şahsın kimliği konusunda Bağdat'ta yapılan araştırmaların sonuçsuz kaldığını ileri sürerek inkar etti. bkz. Massignon, "La Dernière querelle entre Rifa'iyyin et Qudiriyyin," *RMM*, VI (1908), 458. Bir kısmı da bu kitabın müellifinin Ruvvas olduğu hususunda şüpheyi düşebilir.

IV- SULTAN, EBÜ'L-HÜDA ve TARİKATLAR

Sultan Abdulhamid, Tanzimat Dönemi'nin iki padişahı olan babası ile amcasının tabaa ile, özellikle de arap eyaletleriyle ilişkileri ihmal ettikleri inancında idi. O, bu durumu kendileri için bir zayıflık, tabaa için de bir yabancılaşma sebebi olarak görüyordu. Bu yüzden O'nun mezkûr hatalara düşmemeye dikkat ettiğinde şüphe yoktur. Abdülhamid'in böyle bir inancı, O'nun Ebü'l-Hüda ve benzeri diğer şeyhleri niçin İstanbul'da tuttuğu hususunu kısmen açıklayabilir. Rifâî tarikatına mensub bir şeyh olan Ebü'l-Hüda'nın bu özelliğinin Sultan nezdindeki öneminin ikinci derecede kaldığı açık bir gerçektir. Çünkü O, öncelikle Suriye'den gelen ve Sultan'ın politik hesaplarına uyan, verilen görevleri en iyi şekilde icra edebilecek bir tasavvuf şeyhi idi.

Rifai tarikatının yayılması O'nu bu görevlerin içine çekti. Her nasılsa Ebü'l-Hüda, kendisine silsilesindeki şeyhlerden biri tarafından tarikatı genişletme görevi ile hilafet verildiğini söylüyordu.⁸⁶ O'nun iddiasına göre: İlk zamanlarında Suriye'ye yaptığı bir gezi sırasında köyünden geçerken ziyaret ettiği Muhammed Mehdi er-Ruvvas tarafından: "**tarikatın yükselip yenilenmesine sebep olacak kişinin kendisi olduğu**" keramet olarak Ebü'l-Hüda'ya müjdelenmişti. O'nu ilk gördüğünde Ruvvas'ın: "Sancağı açıp etrafı, eşrafı ve a'yanı uyandırma zamanı geldi." dediği nakledilir.⁸⁷

Bu anlatılanlara inanmak oldukça zor. Çünkü Ebü'l-Hüda'nın tarikatının yayılması için büyük çabalar sarfettiği ve idareciler nezdindeki girişimleriyle Hükümet'ten büyük yardımlar aldığı bilinmektedir. O, birçok kasaba ve şehirlerde, özellikle Suriye ve Irak'ın bazı kenar bölgelerinde Rifai zaviyeleri inşa ettirdi.⁸⁸ O'nun delaletiyle inşa edilen zaviyelerin üçde ikisinden fazlası Suriye'de idi. Her bir zaviyeye, maaşı ve giderleri kendisince karşılanan birer halife ta'yin etti. Bu giderler genellikle eyalet tarafından veya eyalet hazinesinden ya da vakıf gelirlerinden sağlanıyordu.⁸⁹ Ayrıca Irak'ın güney kesimindeki bataklıklarda bulunan ve Ümm-i Abide denilen yerdeki Seyyid Ahmed er-Rifâî türbesi'ni de restore ettir-

86 Zaviyelerin listesi için bkz. Ebü'l-Hüda, **K. el-Furkan**, 83-85; Halifelerinin listesi için bkz. Kudsi, Age., 61-66; Liste bu zaviyelerden üçünün Doğu Anadolu ve Arabistan diğerlerinin ise Suriye ve Irak'ta olduğunu gösterir. bkz. J. el-Azm, **Tuhfetu İdi'l-culusi'l-fiddi**, Beyrut 1319, 51; **Tenvir**, 12; el-Cüdi, Age., II, 225.

87 bkz. **BA Dahiliye İradeleri**, No: 76164, 84322, 87626, 97520 ve **Şûra-yı Devlet** (1298), No: 2992.

88 **el-Furkan**, 84; Ebü'l-Hüda, **et-Tarikatü'r-Rifaiyye**, 6.

89 bkz. **Tenvir**, 12, 132; Ebü'l-Hüda, **Zahiretü'l-me'âd fi zikri's-Sâdâti Benî Sayyâd**, Kahire 1307 61

mişti. er-Rifâî'nin sandukası üzerine de masrafları Abdülhamid tarafından karşılanan bir kubbe yaptırmıştı.⁹⁰ Böylece burası halkın benimsediği bir ziyaretgah oldu. Bu zâviyelerin Ebü'l-Hüda'nın fikirlerinin yayıldığı bir yer ve halk arasında Sultan'ı desteklemek için resmi ideolojinin verildiği birer merkez olduğu söylenebilir.

Ebü'l-Hüda, anlatılan gayretleriyle yalnızca tarikatını halk arasında yaymakla kalmadı, ayrıca başka denge ve irtibatlarla İstanbul'daki yerini sağlamlaştırdı. Kariyerini, önce Ahmed es-Sayyadî'nin neslinden geldiği, Sayyadî'nin de Rifaiyye'nin Piri Ahmed er-Rifai'nin torunlarından olduğu iddiası ile başlatan Ebü'l-Hüda, meşhur olmaya başlayınca silsilesindeki zatların da Rifai soyundan geldiğini iddia ve isbat etmeye çalıştı.⁹¹

Hatta birçok Rifâî şeyhinin de kendisi gibi Rifâî'nin torunlarından olduğunu söyledi. Özellikle Merkez Suriye ile Kuzey Suriye'nin kırsal kesiminde yaygın ve halk arasında rağbet bulmuş olan ve yönetici şeyhlerinin adlarıyla anılan ailelerden Keşşaliyye, Cendeliyye ve Haririyye gibi küçük tarikatları, Rifai'nin kolları olarak kabul etti. Bu şeyhlerin şeceresini de Ahmed er-Rifâî'ye bağladı.⁹²

Yörenin kırsal kesiminde meşhur olan aile üyelerini de, Ahmed er-Rifâî'nin Peygamber neslinden geldiğini söylemekle, çevreye kendilerini "Şerif" ve "Seyyid" olarak tanıttı. Bu vasıf kendilerine çevrede idari bakımdan yüksek bir itibar kazandırdı. Böylelikle bu aileler kendilerine bu rütbeleri getiren Ebü'l-Hüda ile ilişkilerini kolayca kabullendiler. Çünkü böyle bir ünvan kendilerine yörede ma'nevi bir güç ve etkin bir nüfuz sağlıyordu.

Bu tür iddialarla Ebü'l-Hüda, sadece Rifaiyye tarikatını oluşturmakla kalmıyor, belki de Irak ve Suriye'de Kadiriyye Tarikatına adını veren Abdülkadir neslinden geldiğini iddia eden "Geylânî" ailesine benzer köklü bir sülâle oluşturmak istiyordu. Böylesine büyük bir aile tarafından desteklenmek, İstanbul'daki idareciler nezdinde etkisini artırmak ve şahsi arzusunu tatmin etmeyi düşünüyordu. Sultan bu ailenin nüfuz ve etkinliğine vakıf olunca 1880'lerde "Geylânî" ailesini askerlikten muaf tuttuğu

90 Ebü'l-Hüda, *Tenvir*, 76-87; *Rahatü'l-ervah*, 77; *Savtu'l-hezar*, Kahire 1903, 58; Massignon, "Tariqa", EI.

91 1297 tarihli belge, BA *Dahiliyye İradeleri*, No: 65427; *el-Cevaib*, 6 Ekim 1880; 29 Rebiü'l-ahir 1302 (1885) tarihli BA *Dahiliyye İradeleri*, No: 74286. Bu belgelerde Suriye'deki Geylânîlerin askerlikten muafiyetleri ile ilgili bilgiler vardır.

92 1-2 Cemaziye'l-ahir 1303 tarihli belgeler için bkz. BA *Dahiliyye iradeleri*, No: 77539 ve 77687; Ayrıca 1303 tarihli diğer bir belge için bkz. *Yıldız Perakende Evrakı* No: 877.

gibi⁹³ 1886'da da bu ailenin iddia edilen bütün kollarını askerlikten muaf tuttu.⁹⁴

Ebü'l-Hüda, Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da ikamet eden tek şeyh değildi. Önemli diğer şeyhlerden biri de Muhammed Zafir'di. Kendisi, halk arasında Şezeliyye ve Medeniyye diye bilinen, daha ziyade Kuzey Afrika'nın Tripol⁹⁵ eyaletinde yaygın bir tarikatın şeyhi idi. Burada başarılı bir valilik yapan Muhmud Nedim Paşa'nın çok yakın dostu idi.⁹⁶ 1871'de Mahmud Nedim Paşa sadrazam olunca şeyh Zafir'i İstanbul'a da'vet etti.⁹⁷ Mahmud Nedim Paşa'nın Aralık 1875-Mayıs 1876 tarihleri arasındaki II. sadareti döneminde Şeyh, tekrar İstanbul'a geldi ve 1906'da vukubulan vefatına kadar burada kaldı.⁹⁸ Kendisi Sultan'la tanışıp bizzat yakınlık te'min edinceye kadar ilişkilerini Mahmud Nedim Paşa ile sürdürdü. Sultan O'nun için Yıldız Sarayı yakınlarında, Kuzey Afrika'dan İstanbul'a gelen misafirlerin ağırlanması için bir zaviye tahsis etti. Bu, Asya'daki arap ülkelerinden İstanbul'a gelen misafirlerin karşılanması için Ebü'l-Hüda'ya verilen görevin aynısı idi.⁹⁹

Ebü'l-Hüda'nın İstanbul'da ikameti ve Saray'dan aldığı destekle Rifaiyye Tarikatı'nı yayması gibi Şeyh Zafir'in İstanbul'da bulunması da Şazeliyye'nin Medeniyye kolunun ilerlemesine sebep oldu. Rifaiyye ile Medeniyye mukayese edildiğinde, Medeniyye'nin Rifaiyye'ye göre yayılması daha mütevazı idi. Gerçekten Ebü'l-Hüda, belirgin bir şekilde tarikatını genişletmiş ve yaymıştı. Bununla beraber Sultan'ın himayesi altında İstanbul'da iki şeyhin zuhuru ve bunların tasavvufi etkinliği diğer tarikatlara yansıdı. Arap yerleşim bölgelerindeki kasabalarda pekçok tarikatın yayılması ve canlanmasına sebep oldu. Bu bölgelerdeki şeyhlere padişah tarafından aylık maaşlar tahsis edildi. Zaviyelerin onarımı için ayrılan bağışlardan başka, kendilerine de vergi muafiyeti tanındı.¹⁰⁰ Bu yardım ve bağışlar o kadar çoğaldı ki, Sultan'ın hangi tarikattan olduğuna bakmaksız-

93 Şazeliyye'nin bu kolu için bkz. M. Zafir el-Medeni, *el-Envarü'l-kudsiyye*, İstanbul 1302; Kayhan, *Tabakatü's-Şazeliyye*, 202-203.

94 Mahmud Nedim için bkz., İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 265.

95 Z.M. Mücahid, *el-A'lami's-şarkiyye*, (IV cild) Kahire 1949-63, III, 125-6; Muvailihi, *Age.*, 200.

96 Midhat Paşa'nın 1876'nın II. yarısındaki kısa süren hakimiyeti döneminde Şeyh Zafir'i Medine'ye gönderme niyyetinde olduğu için bkz. *BA Dahiliyye İradeleri*, No: 60192 (7 Şevval 1295/Ekim 1876 tarihli vesika)

97 Ebü'l-Hüda, *K. el-Furkan*, 85; Yegan, *Age.*, I, 174.

98 Bu konuda Sultan'ın birçok "irade"leri vardır. Mesela: *BA Dahiliyye İradeleri* No: 72915, 72916, 72924, 72942, 73470, 76124, 76164, 76244, 76979, 77626, 77805, 78698, 80121, 91323'daki 1301-1303 yılına ait belgeler; Yıldız Perakende Evrakı 877/1303, 303 ve 1065/1308.

99 Yegan, *Age.*, I, 223.

100 Ebü'l-Hüda'nın Tuwairani'deki resmi biyografisi, 41.

zın aktif her tarikatı desteklediği imajı ortaya çıktı. Müslüman tebaanın desteğini almak, kendisinin dindar tutumu ve gayretini göstermek için Sultan'ın, birçok tarikat şeyhine büyük bağışlarda bulunduğu ve onları himaye ettiği söylenebilir.¹⁰¹ Bu konuda kendisinin şahsi tutumu ve dindar olup olmadığı fazla önem taşımıyordu. Ancak O'nun ta'kip ettiği politikanın esasının bu olduğunda şüphe yoktu.

Tasavvufi aktivitenin arttığı böyle bir dönemde Ebü'l-Hüda'dan, dini ve tasavvufi yazılar yazması ve yayınlaması istendi.¹⁰² Hatta Şeyh Zafir'den de aynı şeylerin istendiği görülüyor.¹⁰³ Mezkûr dönemde Şeyh Muhammed Zafir'e ait birkaç eser ortaya çıkarken, (özellikle Osmanlı Devleti'nin müslüman tabaasını teşkil eden araplar için yazılmış) 1880-1908 yılları arasında Kahire, İstanbul ve Beyrut'ta yayınlanmış 212 kadar kitap ve risale Ebü'l-Hüda'ya atfedilmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca arkadaşlarına, müridlerine, Rûvvas, Ahmed er-Rıfai ve diğerlerine ait pekçok yazılar da vardı. Ebü'l-Hüda, bunları bizzat yazsın veya başkalarına yazdırsın rakam oldukça önemli ve yüksektir. Burada O'ndan ve O'nun yakın çevresinden yılda ortalama on kitabın çıktığı ve yayınlandığı anlaşılıyor.

Ebü'l-Hüda'nın eserleri genellikle birbirinin tekrarı mahiyetinde ve üç ana fikir üzerinde yoğunlaşıyordu:

1. Sultan Abdülhamid'in hilafetini benimsemek ve savunmak, halkı hilafete bağlılık ve teslimiyete çağırarak.
2. Rifaiyye Tarikatı'nın propoganda edilmesi ve Pir'i Ahmed er-Rifai'nin yüceltilmesi.
3. Düşman saldırılarına karşı kendisini savunmak ve soyundaki "**Şeriflik**" ve "**Seyyid**"lik ünvanını vurgulamak. Bu yazı ve yayınlarda altı çizilerek söylenenler özellikle şunlardı: İslam'ın ve müslümanların içinde bulunduğu son zamanlardaki durumunu kabul etmek ve bunu Abdülhamid'in siyaseti ile çözümlenebileceğini ileri sürmektir. Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu fikirler Sultan'ın da politik planlarına uygundu.

101 M. Zafir'in *el-Envarü'l-kudsıyye*'sinin 69. sayfasındaki Emin b. Hasan el-Hulvani'nin dipnotuna ve M. Zafir'in *en-Nurü's-satı*' (İstanbul 1301)'ındaki Mukaddime'ye bkz.

102 Ebü'l-Hüda'nın 1906'ya kadar olan eserlerinin listesi için bkz. **K. el-Furkan**, 78-82; Daha dolgun ve kamil bir liste için de; Ebü'l-Hüda'nın *et-Tarikatü'r-Rifaiyye*'sinin M. es-Samerrai neşrinin (Bağdat 1969), 9-16. sayfalarına bkz.

103 Şükri ve Lutfi, *Sihamü't-tedmir fi sudür-ı ashâbi'l-mesâmîr*, Kahire 1897, 78.

104 el-Matba'atü's-Sultaniyye'de basılmıştır. TY, 52 sayfa.

V- HALİFE VE O'NUN MÜSLÜMAN TABA'ASI

Yukarıda görüldüğü gibi Ebü'l-Hüda'nın, Abdülhamid'in politikasının kuvvetlenmesi ve yayılması hususunda özel bir gayreti vardı. Neticede Abdülhamid'in gayesi, politikasını halka malederek hilafetin güçlenmesini sağlamaktı. Bu ideali desteklemek ve arapça konuşan müslümanları bu istikamete yönlendirmek Ebü'l-Hüda'nın en önemli görevlerindendi.

Dini otoriteye samimiyetle bağlanmak, hilafete sıkıca sarılmak konusunda arapların kalplerini yönlendirmede arkadaşları da Ebü'l-Hüda'nın fikirlerini devam ettirdiler.¹⁰⁵

Bu tesbitte biraz abartma olduğu iddia edilebilir. Çünkü sadece Ebü'l-Hüda değil, eyalet bütün organlarıyla bu sonucu gerçekleştirmeye çalıştı. İstanbul'daki ikameti süresince yazıları ve nasihatlarıyla Ebü'l-Hüda, Abdülhamid'in hilafetini kuvvetlendirmek için büyük fedakarlıklarda bulundu.

Ebü'l-Hüda'nın ilk ve en önemli eseri olan **Da'i'r-reşad li-Sebili'l-it-tihad ve'l-inkiyad** adındaki risalesi bu konu ile ilgiliydi. İstanbul'da devlet yayınları arasında neşredilmişti.¹⁰⁶ Üzerinde baskı tarihi bulunmamakla beraber, ihtiva ettiği fikirlerden hareket ederek 1880'lerde basıldığını söyleyebiliriz.¹⁰⁷ Daha sonra neşredilen eserlerinde tantanalı ünvanlar kullanan Ebü'l-Hüda, bu eserini mütevazı bir emirle kaleme aldığı anlaşılıyor.¹⁰⁸ Aynı şekilde, O'na, bu tür eserleri yazması ve Abdülhamid'in politikasının en doğru yol olduğunun gösterilmesi için emirler verildiği, bununla da kalmayarak fikirlerini isbat edebilmesi için gerekli bilgi ve belgeler verilerek desteklendiği söylenebilir. Eserlerinde kendi imzası bulunmakla birlikte, bunlarda resmi ideolojiyi yansıttığı açıkça görülür.

Bu risalesinde Ebü'l-Hüda'nın ortaya koymaya çalıştığı anlayış; Abdülhamid'in mutlakiyete dayalı politikasını, İran-Moğol etkisi ile İslam'da

105 Bu Risale'nin özellikle 39. sayfasına bkz. Ebü'l-Hüda'nın ilk eserlerinden olan ve 1301'de neşredilen **Mehasinü'l-ahlâk**'ın mukaddimesinde bu eserden bahsettiği dikkate alınarak, onun herhalde 1301/1883-4'ten önce basıldığı söylenebilir.

106 1906'da neşredilen **Kitabü'l-furkan**'daki listede, konu ile ilgili Ebü'l-Hüda'nın bazı kitaplarından bahsedilmekte ise de maalesef bunların hiçbirini bulamadık. Mesela:

1. **Mefahirü'l-Beyti'l-Osmâni el-Âli ve vücubu ta'ati's-Sultan,**
2. **Ta'zimu İmame'l-müslimin li-nusrati'd-din,**
3. **Behcetü'z-zeman fi me'asiri halifet-i seyyid-i veled-i Adnan Abdülhamid Han,**
4. **Ma'na "hubbu'l-vatan mine'l-iman"**

107 Karşılaştırınız; Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, Princeton 1962, 102 ve Hourani, Age., 272.

108 bkz. Ebü'l-Hüda, **Dai'r-reşad**, 2-4.

son zamanlarda zuhur eden ve İslam tarihinin normal seyrindeki gelişmeye zid olan bu durumu, dini ilk idare şekli ve İslami bir siyaset olarak yorumlamasıydı.¹⁰⁹ O, Cenab-ı Hakk'ın Abdülhamid'in idaresi eliyle kainatı düzenlediği ve yönlendirdiğini yazdı. Ayrıca, Allah, insanoglunu kendine yönlendirmesi için çoban olarak peygamberleri gönderdiğini belirtti. Peygamberlerin getirdiği vahyin ana mesajı da: tabaanın kendi isteği ve rızasıyla emirlere soru sormaksızın uysalca boyun eğmesi ve amelleri olduğu gibi benimsemesi noktasında toplanıyordu.¹¹⁰ Bu peygamberlerin en büyüğü Muhammed, inananların gönüllerini Allah'a bağladı. Ümmetinin vahdetini daha sağlam temeller üzerine bina etti. Kötülük ve ihtilaf konusunda yardımlaşmaya karşı da uyardı.¹¹¹ Ashabı ve halifeleri O'nun bu buyruğuna aynen uydukları için Kur'an-ı Kerim'de övülmek suretiyle mukafatlandırıldılar.¹¹² Peygamber'den sonra ashabı da O'nun halifelerine tabi olarak onlara tam itaat ettiler. Zira İmama itaat, Allah'a itaat ve boyun eğmenin bir parçası idi.¹¹³

Ebü'l-Hüda, bu dönemde hilafetin Osmanlılara intikal ettiğini ve şimdiye II. Abdülhamid'e ulaştığını söyledi. Fazileti ve fedakarlığı ile bilinen bu Sultan, hilafete geçtikten sonra, şeriatı dini bir gayretle yükseltmeye ve ümmetini korumaya çalıştı.¹¹⁴ Dini inançlarının da gereği olarak müslümanlar O'na itaat etmeliydi. Çünkü Allah, Kur'an-ı Kerim'de: **"Allah'a, O'nun Pegyamberi'ne ve kendi aranızdan seçilen ve sizden olan otorite sahiplerine itaat edin."**¹¹⁵ diye emretti. Peygamberin de hadislerinde: **"Bana itaat eden Allah'a, emirlerime itaat eden de bana itaat etmiş olur."** dediği nakledilir.¹¹⁶

Tasavvuf şeyhleri, halifelere içten gelen bir samimiyetle bağlanmaları konusunda müridlerini mecbur tuttular. Sözleri ve amelleriyle Onlara yardımcı olmalarını emrettiler. Çünkü bunlar, Allah'ın yeryüzündeki halifeleri ve gölgesi, dinin yegane savunucusu ve İslam topraklarının tek hâmişi idiler.¹¹⁷

109 bkz. a.esr., 4-5.

110 a.esr., 5; Kur'an-ı Kerim, el-Fetih (48), 29. ayette: "Muhammed ve O'nun yanında bulunanlar, kafirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler." denmiştir.

111 bkz. Ebü'l-Hüda, a.esr., 5.

112 Ebü'l-Hüda, **Dai'r-reşad**, 6.

113 a.esr., 7; Kur'an-ı Kerim, en-Nisa (4), 59.

114 a.esr., 9.

115 a.esr., 10.

116 a.esr., 16.

117 Ebü'l-Hüda, Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân (3), 103'deki: "...ve topluca Allah'ın ipine sarılın ayrılmayın." meâlindeki âyete işaret etmektedir. **Dai'r-reşad**, 18.

Ebü'l-Hüdâ, bu ve benzeri fikirleri okuyucuları, müridleri ve çevresine empoze ederek onları, halifeye kayıtsız şartsız itaatın İslam'ın temel esaslarından olduğuna inandırmak istedi. O sıralarda meydana gelen kargaşa ortamında bunun daha da gerekli olduğunu vurguluyor ve: **"Halife'nin emirlerine tam teslimiyet bir vazifedir. Özellikle savaş zamanlarında dış düşmanların baskılarına ve günümüzün içteki ayrılıkçı düşmanlarına karşı halifeye itaat daha da elzemdir."**¹¹⁸ diyordu.

Gerçekte müslümanlar, ümmetin birliği ve İslam topraklarının bütünlüğünün korunması hatırına halifeye sadece itaatla kalmamalı, hatta kalplerini bütünüyle ve büyük bir vahdet şuuru ile O'na bağlamalıdır. Bu şekilde davranmaları onlara, Kur'an-ı Kerim¹¹⁹ ve Peygamberleri¹²⁰ tarafından emredilmiştir. Ayrıca Ebü'l-Hüda, tanınmış İslam alimlerinden ve büyük şeyhlerden, bütün müslümanların kalbî bir birlik içinde bulunmalarının dini bir vecibe olduğuna dair söz ve nasihatlar nakletti.¹²¹ Bu ifadelerden hareketle O'nun: **"Halife'ye itaat ve birlik, birbirinden ayrılması imkansız bir ikili"** fikrinde olduğu anlaşılıyor. O'na göre, mevcut durumlar, müslümanların böyle bir tavır takınmalarını zaruri kılıyor. Büyük bir sıkıntı içinde bulunan müslümanların, kelime-i tevhid bayrağı altında birleşmekten, dinin hamisi olan inançlı emirlere kavlen ve amelen teslim olmaktan başka hiçbir çıkar yolun kalmadığını vurguluyordu.¹²²

Ebü'l-Hüda'nın bu çağrılarının özü: Özellikle dış tehlikelerin arttığı zamanlarda sadece cihad değil, halifeye itaat ve onun etrafında birleşmek daha önemli hale gelir, şeklindeydi. Bu durumlarda, da'vet için gizli ve sabit olduğu kadar, açık ve acil başka tedbirlerde gerekebilirdi. Yukarıda ifade edilen II. motif bu kitabın sayfaları arasında izah edilecektir. I. motif ise özellikle arap eyaletlerinde ortaya çıkan kargaşayı önlemek için düşünülmüştü. Bu yüzden Ebü'l-Hüda: **"Kavgaya, kargaşaya ve fitneye sebep olanlar kahrolsun."** dedi ve şöyle devam etti:

"Bu şanssızlık ve kargaşa döneminde müslümanların birliğinden ayrılan ve kötülüğe niyyetlenen bazı kişiler, teferruatta kalan bir takım mes'eleleri ileri sürerek, savaş zamanlarında dine destek verdiği ve müslümanlara yardımcı olduğunu iddia ederek yöneticilere, memurlara ve diğer görevlilere karşı gelmeye çalı-

118 a.esr., 18-19.

119 a.esr., 19.

120 a.esr., 24.

121 Ebü'l-Hüda, Da'ir-reşad, 21.

122 a.esr., 42.

şır. Bu tür fikirler doğru olsa bile ortaya atılmasının zamanlaması yanlıştır. Protesto ve tekniklerin yerini şimdi itaat ve destek almalıdır. Risalenin sonlarına doğru Ebü'l-Hüda, bu yüzden olsa gerek Sultan'ı ve çevresini eleştirenleri ihanetle suçlamaktaydı."¹²³ Zira mezkur hareketler müslümanların bütünlüğünü bozar ve böylece düşmanlara yardım edilmiş olur.¹²⁴

Diğer yanan Abdülhamid, kendisine teslimiyet göstermek ve etrafında birleşmek için gerekli fazilet ve ehliyete sahipti. Çünkü Mescid-i Aksada dahil olmak üzere kutsal yerleri himaye ediyor ve oralara hizmet götürüyor, evliya türbelerini tamir ettirerek buralara saygı gösteriyordu. İdarresi altında bulunan yerlerde sadece müslümanları değil zimmi tabaayı da kendisine bağlamayı bildi. Bunların yanında O, dini ve memleketi korumak için mücahid ve gazilerin yaptığı görevi de yerine getiriyordu. Ayrıca kendisi dindar ve adildi. Tabaasının refahı için a'zami dikkati gösteriyor ve elinden geleni yapıyordu.¹²⁵ Son olarak Ebü'l-Hüda, Abdülhamid'in eski idari imtiyazları yenilediğini, anayasal hakları bağışladığını, mutlaki otoriteyi terkedip istişari bir hükümet te'sis ettiğini¹²⁶ ilave etti. Ebü'l-Hüda'nın bu da'vetinin asl hedefi tabaanın arapça konuşan müslümanlarıydı. Fakat bunu dünyadaki tüm müslümanların birliğine teşmil etme gereğini duydu ve mesajını Panislamizm (uluslararası İslam Birliği) hareketine çevirdi.

Dini arzu ve islami fazilet, çeşitli ülkelerdeki bütün müslümanların bu birliğe katılmasını gerektirir. Hilafetin yüceltilmesi konusunda hepsinin duyarlı olmasını ister. İster doğuda, ister batıda olsun bütün müslümanlar için en büyük görev cihadı ve imanlı yöneticilerin emri altında dine destek vermeyi istemeleridir ki bunu gerçekten de arzu ederler.¹²⁷

Bunların yanında islam'ın esaslarını yıkmak için düşmanların fırsat kolladığını beyan ederek müslümanları uyardı. O'na göre: bütün müslümanların Sultan'ın ve yüce hilafet makamının şerefini korumaları ve her türlü tehlikeye karşı kollamaları bir vecibe idi. Aynı zamanda bunlar İslam'ın zaferinin ve vakarının birer sembolü idi.¹²⁸ Bu yüzden müslüman-

123 a.esr., 25.

124 a.esr., 39.

125 Ebü'l-Hüda, *Dai'r-reşad*, 24.

126 a.esr., 25.

127 a.esr., 26.

128. 1877-1880 yılları arasında İstanbul'da görev yapan ve Sultana yakınlığı ile tanınan İngiliz Büyükelçisi, konu ile ilgili kendisine yöneltilen bir soruya şu cevabı vermişti. "Benimle bir konuşmasında Sultan, Osmanlı İmparatoru olduğundan daha çok, kutsal hilafet mirasına sahip olduğunu bana anlatmaya çalışıyor ve bunu kabul ettirmek istiyordu." bkz. *Memoirs*, VIII, 181^a-181^b, British Museum Add. MS. 38938.

lardan bunlar için cihada kıyam etmelerini istedi. Üzerine basa basa söylediği ve özellikle vurguladığı gibi, O, zamanımızda ümmet ruhunun ancak birlikle, yüce hilafetin şanı ve gücünün O'na teslimiyetle korunabileceği sonucuna varmıştı.¹²⁹

VI- OSMANLILIK, SURİYE VE HİLAFET

Ebü'l-Hüda'nın yukarıda bahsedilen risalesinden, diğer çağdaşlarından ve bağımsız kaynaklardan¹³⁰ II. Abdülhamid'in özellikle hilafet vasfını ön plana çıkarttığını öğreniyoruz. Gerçekten son 150 yılda, hatta bütün tarih boyunca Osmanlı Sultanları hilafet yetkisinden iki şekilde faydalandılar ve bundan zengin bir destek ve kaynak te'min ettiler.

Birincisi: Ülkedeki yeni çıkan politik ve sosyal güçlere karşı tutunabilmek ve şahsi pozisyonlarını halk nezinde takviye etmek için bir vasıta olarak kullandılar.

İkincisi: Kendi mutlaki idare ve merkezîyetçi hükümet anlayışlarını haklı çıkarmak için bir basamak yaptılar. Son dönem Osmanlı sultanlarından hiçbiri bu inceliği gündeme getirip ihsas ettirmedi. Ya da II. Abdülhamid kadar bunu ustaca kullanamadılar. Abdülhamit ilk yıllarında ülke çapındaki otoritesini pekiştirmek, bürokratik manevralarında başarılı olmak için hilafeti etkili bir silah olarak kullandı. Ayrıca İslam'ı, iman ve İslam topraklarını koruma adına kendi mutlaki idaresini 30 yıldan fazla bir süre haklı gösterdi. O'nun İslam Birliği çağrısı, kendisini ve idaresini güçlendirmek için kullandığı taktiklerden sadece biriydi. Bu politika, milletlerarası platformda Sultan'ın idari bakımdan kuvvetlenmesine ve benimsenmesine yardım etti. Diğer yandan tabaası üzerindeki iktidar gücünü ve kendisine bağlılık imajını kuvvetlendirerek, onların gözündeki konumunu yükseltti.

Belki de bu tür hesaplar ve düşünceler Abdülhamid'i kendisini desteklemesi ve bağlılık göstermesi için Ebü'l-Hüda'ya başvurmaya sevk etmiş olabilir. Ebü'l-Hüda'nın eserleri ve fikirlerinin arapça neşredilmiş olması gerçeği,¹³¹ bu düşüncelerin araplar arasında tutunmasına zemin hazırlamak içindi. Böylece O, dünyada arapça konuşan bütün müslümanla-

129 Elimizde *Dai'r-reshad*'ın Türkçeye tercüme edildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Gerçekten bildiğim kadarıyla Ebü'l-Hüda'nın o kadar eserinden üç veya dört tanesi türkçeye tercüme edilmişti. Bunlar da Türk müridlere Rifaiyye'yi tanıtmak için çevrilmişti. Tabbah'a göre Kudsi bunlardan üçünü türkçeleştirmişti. bkz. Age., VII, 438.

130 A.H. Hourani, *Arabic Thought*, 106.

131 A.H. Hourani, Age., 143.

ra ve ortak dili arapça olan entellektüel kesime hitapetmeyi hedefliyordu.¹³² Ebü'l-Hüda'nın bu da'vetleri, daha geniş olarak ve münhasıran islama hizmet etti. Ebü'l-Hüda'nın Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerinden şöyle bir netice çıkarabiliriz: Başından beri Ebü'l-Hüda'nın ana hedefi ve esas çalışma zemini ne müslümanlar, ne de dünyadaki islam birliği fikri idi. Yalnızca Suriye ile ilgileniyordu.¹³³ Abdülhamid iktidarı boyunca, diğer arap eyaletlerinden daha çok Suriye'nin mes'elelerine ilgi duyuyor ve itina gösteriyordu.¹³⁴ Bu yüzden Ebü'l-Hüda'nın **Dai'r-reşad** ve benzeri türdeki yazılarının, Sultan'ın özellikle Suriye'li müslüman tebaasını hedef aldığı iddia edilebilir. Esas mes'ele, Sultan'ın ve Ebü'l-Hüda'nın dikkatlerini Suriye üzerinde toplamalarının sebebinin bilmektir. Bu mes'ele için cevaplandırmak için geriye dönerek Tanzimat Dönemi'ne gidip, Sultan'ın eski statüyü ibka ve halkı kontrol altına almak için gerekli gördüğü tedbirleri ve Suriye'de vukubulan değişikliklerin son durumunu açıkça incelememiz gerekir.

Ayrı bir coğrafi bölge olan Suriye'nin birdenbire ön plana çıkması, bazı problemlerin burada Tanzimat Dönemi'nde zuhur etmiş olmasındandır. Bu Ortadoğu'da zuhur eden oldukça yeni ve resmi bir realiteydi. Onun aciliyeti ve öne alınması kısmî ve belli bir faktöre değil aksine, ekonomik, sosyal, idari hatta politik bazı te'sislerin neticesine bağlanabilir. Mezkûr netice zuhur edinceye kadar, her bir sebep kendi hissesine düşen rolü oynamaya devam etti. Tanzimat Reformları ve özellikle Ali ve Fuat Paşa'ların yaptıkları, Suriye'de uygulanan yeni tedbirler bu gayenin tahakkukuna diğer bütün tedbirlerden daha fazla katkıda bulunmuş olabilir. 1864 ve 1867'de çıkarılan Vilayet kanunları eyaletlere adem-i merkezi tedbirlerin girişine sebep oldu.¹³⁵ Müslüman olmayan tabaaya diğerleriyle eşit medeni ve siyasi haklar getiren 1856 Islahat Fermanı, Suriyeliler arasında müşterek bir hüviyet oluşmasına, Suriye'deki farklı sosyal yapının giderek bütünleşip tek bir ülke ve tek birtoplum kavramı ile birleşmelerine zemin hazırladı. Yeni laik kanunların yaptırım ve baskı gücü İslam kanunlarının aksine şahsi idi. Bu yüzden yeni tedbirler ve arayışlar Suriye'deki halkın yukarıdaki düşüncelerle ayaklanmasını hazırlayan sebeplerdi.

132 Tibawi, **A Modern History of Syria**, London 1969, 179.

133 Mezkûr vilayet kanunları için bkz. Davison, **Reform in the Ottoman Empire**, Princeton 1962, 147; Mardin, *Age*, 20.

134 Suriye adında bir gazeteydi.

135 Bu tasvire göre Suriye; "Doğu'da Euphrates, batıda Akdeniz, güneyde Arabistan ve kuzeyde Anadolu ile kuşatılan uzunluğu 700 km., genişliği 450 km olan ve Halep'i de içine alan" bir yerdir. bkz. **Hadikatü'l-ahbar**, I.

Bu reformlar, müslümanlar ve gayr-ı müslimlerden oluşan yeni bir orta sınıfın doğmasına sebep oldu. Suriye'de böyle bir orta sınıfın zuhuru-ki şimdiiye kadar etüd edilmemiş ve haklarında bir araştırma yapılmamıştır.- 19 yy. Suriye'sinde meydana gelen en önemli gelişmelerden biridir. Tanzimat reformlarıyla olduğu kadar, ekonomik faktörlerin ve etkili devlet adamlarının himaye ve teveccühleriyle güçlenen bu gurup Suriye'de yeni bir dönemin başlamasına sebep oldu. Suriye'ye yeni ve bağımsız bir kimlik kazandırma fikrinin ortaya atılması ve bu düşüncenin yayılması ilk defa bu sınıf arasından çıkmıştı. Daha önce hiçbir şekilde böyle bir ortak coğrafi bölge, dil ve kültür birliği üzerine bina edilmiş, ortak kimlikli vatandaşlardan teşekkül etmiş Suriye denen bir devleti kurma fikri yoktu.

Tanzimat Devlet adamları bu gelişmeleri iyi bir şey zannettiler. Bölgecilik anlayışının kuvvetlenmesine sebep olan bu tedbirleri Suriye'de uygulamaya koydular. 1864'te Şam, Sayda ve eski Tripoli vilayetleri, yukarıda güney Halep'ten aşağıda Sina Çölü'ne kadar uzanan genişçe bir coğrafi alanı kaplayan büyük bir eyalet şeklinde birleştirildi. Genellikle Osmanlıların adeti, eyaletleri beşşehirlerinin ismiyle anarlardı. eş-Şam veya Şam değil de Suriye ismi, çoğunlukla yeni eyaleti ifade ediyordu. Yeni vilayet kanunlarına göre bu eyaletler; içişlerinde merkezi, Bab-ı Ali ile ilişkileri yönündense yarı-merkezi sistemli, geniş yetkilerle donatılmış valiler tarafından idare ediliyordu. Vilayet Resmi gazetesi ilk olarak Mayıs 1866'da çıktığında,¹³⁶ belki de tarihte ilk defa Suriye sınırlarını tanımlayan bir başmakale bu gazeteyi çerçevesiyor ve Suriye'nin kimliğini ta'yin ediyordu. Bu sınırlar yeni vilayetin değil, Suriye'nin coğrafi sınırlarını gösteriyordu.¹³⁷

Bu tedbirlerle Tanzimat Devlet adamları artık Suriye adıyla ortaya çıkan ve tanınma noktasına gelen ayrı bir devlet kurmanın çatısını oluşturmaya yardımcı oldular. Suriye sınırları içinde bulunan halk ta, Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde olduğu gibi dini inançlarına göre muhtelif tabaaya ayrılmışlardı. Bu durumda da reformlar, işbirliği ve bütünleşme için gerekli şartların oluşumuna zemin hazırladı.

Osmanlı Devleti gibi müslüman bir ülkedeki insanın kimliği, alışılmış bir ifade ile teslimiyetçi bir karakter yapısı üzerine oturuyordu. Ali ve Futa Paşa'lar bunu bölgesel bir zemine kanalize etmeye çalıştılar. Bu deği-

136 bkz. Bustani, *el-Cinan*, I (1870). Ali Paşa ile Suriye valisi Reşid Paşa'nın el-Bustani'ye yardım ettiklerini söylemek anlamsız değildir. bkz. el-Cinan, IV, 363.

137 bkz. Bustani, *Hutbe fi adabi'l-arab*, Beyrut 1859.

şimlerin Suriye'ye kazandırdığı en önemli avantaj, Suriye vatanperverliğinin önde gelen temsilcilerinden biri olan B. el-Bustani (1819-1883)'nin öncülük ettiği fikirlerin zuhurudur. Bu durum öncelikle tabaaya, kendi memleketlerinin adıyla anılan yeni bir kimlik kazandırmaya yardım edecekti. Sonra da bu ülkedeki farklı cemaatlar arasında dahili bir birliğin sağlanmasına katkıda bulunacak ve kendilerine has yeni bir toplum vücuda getirecekti. Böyle bir imkanı Suriye'de başarmak diğer yerlerden daha kolaydı. Çünkü buradaki cemaatlar arasındaki farklılık ve ayrılıklar, sadece itaat ve teslimiyet noktasında düğümleniyordu. Halbuki diğer eyaletlerde buna ilave olarak etnik yapı, dil farklılığı veya her ikisi birden bir farklılaşma sebebiydi. Bu yüzden Bustani, böyle bir oluşumu te'min etmek için zamanlamanın uygun olduğuna inanıyor ve bu düşünceyi destekleyecek orta bir milli sınıfın zuhur ettiğini söylüyordu. Gerçekten Bustani, gayretini, inancı ile pekiştiriyordu. Ona göre, aynı ülkede oturan, aynı dili konuşan insanların bir milleti oluşturacağı kesindi. Bu yüzden o, halkı, aralarında anlaşmazlık ve za'af sebebi olarak gördüğü dini gayretleri terkedip, Suriye vatanperverliğinde birleşmeye çağırırdı.¹³⁸

Bustani, vatanperverlik duygularını Suriye'de geliştirmek için, arap kültürünün dini olmayan unsurlarını ortaya çıkarmayı gerekli görüyordu. Bu yüzden belki de O, son asırda arap dili, klasik edebiyatı ve tarihi çalışmalarının yeniden ihyası için çağırıda bulunan ilk araptı.¹³⁹ O'na göre arapça, Suriye'lilerin milli diliydi ve mutlaka sevimli ve öğrenilmeliydi. Bustani en güzel yıllarını, Suriye'de toplumlar arasındaki farklılığın giderilerek dahili birliğin temelini teşkil eden homojen bir kültürel altyapıyı kurmak ümidi ve gayretiyle geçirdi.¹⁴⁰

Arap basınının yeni bir haberleşme vasıtası olarak ortaya çıkması, okuma oranının artması bu görüş ve düşüncelerin daha geniş çapta halk arasında yayılmasına yardım etti.

Arap basınının gerçek manada fi'li başlangıcı, Halil el-Huri'ni 1858'de Beyrut'ta **Hadikatü'l-ahbar**'ı çıkartması, özellikle Şiyak'ın 1861'de **el-Cevaib**'ini İstanbul'da yayınlaması ve Bustani'nin 1870'de Beyrut'ta 15 günde bir çıkarttığı **el-Cinan**'ın neşredilmesi idi. 1870'li yıllarda arap basını hem kalite, hem de sayı olarak arttı. Bu yüzden Bustani'nin arap kültürünün yeniden ihyası ve yeni politik akımların yayılmasındaki katkısı

138 Dr. Butros'un "The Christians between Ottomanism and Syrian nationalism" isimli IJMES'de neşredilecek makalesine bkz.

139 Hourani, Age., 97'deki bilgilerle karşılaştırmız.

140 bkz. Es'ad Rüstem, "Syria under Mehmet Ali", *The American Journal of Semitic Languages*, vol. 41 (1924-5), 49.

inkar edilemez.¹⁴¹

Tanzimat devlet adamları, Suriye'deki farklı yapının gelişip bütünleşerek yeni bir topluma dönüşmesine destek verme niyyetinde oldukları halde, arap kültürünün ihyası hareketlerine hemen hiç taraftar olmadılar. Bunlara teveccüh de göstermediler. Bütün bunlar Devlet'in kuvvetli ve merkezi bir hükümet anlayışına ters düştüğü için Sultan II. Abdülhamid mezkûr gayretlere doğrudan cephe almıştı. O'na göre Suriye, Asya'daki eyaletlerin giriş kapısı ve Kutsal Hicaz topraklarının başlangıcı durumunda olduğu için, bu türdeki faaliyetlerin Suriye'de gelişmesi çok tehlikeli idi. Demek oluyor ki Suriye, Osmanlılara göre hem politik hem de coğrafi bakımdan stratejik bir öneme sahipti.

Sultan Abdülhamid Han, tabaada meydana gelen sosyal değişmelere karşı atalarından daha değişik bir politikayı tercih etti. Ayrıca Suriye'deki tabaada "Suriyelilik" duygusunun gelişmesine, Tanzimat idarecilerinin yardımcı olmasında, Mısır'da başlayan uyanışın da etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Suriye'liler, 1831'de Muhammed Ali buraya hücumla geçtiği zaman, kendisine destek veren güçlü müttefiklerin bulunduğunu unutmamışlardı.¹⁴² Onların bir daha böyle bir şeyin olmasını istemediklerinde şüphe yoktur. 1879'da Mısır'ın İngilizlerce işgali ve İsmail Paşa'nın hal'inden sonra, bu taraftan gelecek hiçbir tehlikenin kalmadığına inanan Abdülhamid, Suriye'de değişik bir politika uygulama fırsatı buldu.¹⁴³ Gerçekten O'nun Suriye ve diğer arap eyaletlerindeki siyaseti herhangi bir kısıtlamadan uzaktı. Ancak Sultan'ın, buralarda Tanzimat Fermanı'nın yetiştirdiği yeni nesli etkisiz hale getirmek için uğraştığında şüphe yoktu. Değişik ülkelerde meydana gelen birleşme ve bütünleşme çabalarını durdurmaya gayret etti. Bu cümleden olarak 1887'de Kudüs kazasını, direkt İstanbul'a bağlı bir sancak haline getirerek Suriye vilayetinden ayırmıştı. Bir yıl sonra da Lazkiye'nin kuzeyindeki sahil bölgelerini ve güney Lübnan'dan müteşekkil Filistin'in geri kalan kısmını içine alan Beyrut, yeni bir vilayet olarak kuruluyordu.¹⁴⁴ Neticede Suriye vilayeti, güneyde Hama'dan, kuzeyde Ma'an'a kadar uzanan bir hatla çölün köşesinde bir vilayet olarak ikiye ayrılmıştı.

141 İzzet el-Abid'in: Abdülhamid'in Mısır'ın İngilizlerce işgaline ilgisiz kalamayacağını, Muhammed Ali gibi Sultan'a karşı gelen bir vali'nin niyyetini önleyebilmek için bunun en güzel bir fırsat olduğuna işaret eden notu için bkz. Şefik, *Müzekkiratı fi msf'l-karn*, Kahire 1936, II, 383.

142 Tibavi, *Age.*, 181.

143 Elimizde mevcut birkaç misali görebilmek için bkz. Ebü'l-Hüda, *er-Ravdu'l-bessam*, 12-15; *Ravdatü'l-irfan*, 28; *et-Tarikatü'r-Rifaiyye*, 10-11; *el-Külliyatü'l-Ahmediyye*, 6.

144 Krş., Ruhi el-Halidi, *Esbabü'l-inkulabi'l-Osmani ve Türkiyye el-Fetah*, Kahire 1326, 145-146.

Bununla beraber Sultan Abdülhamid'in, sosyal bütünleşmenin Suriye'de meydana getirdiği neticeleri, arap gururunun tahrik edilmesini ve zengin bir mirasa sahip arap kültürünü ihya hareketlerini endişe ile takip ettiği anlaşılıyor. Bu durumu Bustani, Suriye'deki farklı toplumsal yapıyı birleştirici ve arap-Suriye kimliğinin inşası için önemli bir faktör olarak değerlendiriyordu. Bunlara karşı Abdülhamid'in, Bustani ve çevresinin propogandalarını engelleyebilmek, yavaşlatmak ve arap kültürünün geliştirilmesine mani olmak için çıkış yolları aradığı anlaşılıyor. **Dai'r-re-şad** başta olmak üzere Ebü'l-Hüda'nın eserlerinde ve Abdülhamid'in faaliyetlerinin ardında saklanan gaye herhalde bu idi.¹⁴⁵ Abdülhamid'in hilafetin yüceliği ve kudsiyeti üzerinde ısrarla duruşu, arap müslümanlar için daha geniş ve kapsamlı tutuldu. Onların çoğu için bu durum, hilafet müessesesinin ihyası ve İslam'ın hamisinin yeniden güçlendirilmesi anlamını taşıyordu. Gerçekten de birçok arap için İstanbul, artık yeni bir Bağdat imajı kazanmıştı.¹⁴⁶ Sultan'ın bizzat kendisi, müslümanlara en dürüst ve en iyi idareci görüntüsü veriyordu. V. Bölümde de gördüğümüz gibi O, tarikatları himaye etmek, şeyhlere destek vermek ve pekçok sufünün türbelerini ta'mir ettirmekle dini bir gayret gösterdi.¹⁴⁷ Böylelikle kendisi, İslam gücünün sembolü ve İslami uyanışın simgesi haline geldi. Bütün bu davranışların tek bir gayesi vardı: Osmanlı siyasetinin temeli olan 1856 Islahat Fermanı'nı geçersiz kılmada başarısız kalması üzerine Sultan, kendi şahsına olan sadakati kuvvetlendirmek, çevresindekilerin saltanat bağlılığını ve şahsı etrafında toplanmalarını haklı çıkarmak için, hilafeti ve hilafete bağlı diğer unsurları kullandı. O'nun bu politikası ve öylece görünmesi, özellikle halk arasında zaten yaygın bulunan dini bir gayretin doğmasına yardım etti. Ne var ki, özellikle Suriye'de, genellikle de diğer arap eyaletlerindeki toplumlar üzerinde bu hareketin etkisi bekleneni vermekten uzaktı. Bu tutumun pratikteki manası, dindar bir ordu beslemek ve tabanadaki müslümanlar ile gayr-i müslimler arasındaki farklılığı muhafaza etmektir. Diğer bir ifade ile, Ebü'l-Hüda'nın va'zları ve Abdülhamid'in gayretleri bir kez daha dini, sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası haline getirmişti. Halbuki, Tanzimat reformları ve Büstani, buna alternatif olarak vatan-perverlik duygularının ikame edildiği bir ortam arayışı içindeydiler.

Bu konum Ebü'l-Hüda'nın Abdülhamid dönemi boyunca esas pozisyonuydu. Bu dönemin sonlarına doğru, içinde müslim ve gayr-i müslimlerin

145 Yegan, Age., I, 223; Gazzi, Age., III, 491.

146 Kahire'de 1908'de neşredilmiştir.

147 Rifai'nin kendisi ya da müridleri tarafından yazılmış hiçbir eseri bilinmiyor. Margoloth, "Ahmad al-Rifai", EI., III, 1156-1157.

de yer aldığı milliyetçilik hareketleri hissedilmeye başlayınca Ebü'l-Hüda, tekrar eski günlerine döndü ama artık eski hızı ve etkinliği kalmamıştı. Biz O'nun, son eserlerinden biri olan **el-Külliyatü'l-Ahmediyye**'de¹⁴⁸ mezkur da'vetini yenilediğini gördük. Bu eserin Ebü'l-Hüda, Peygamber'in pekçok hadislerini ve Ahmed er-Rifai'ye atfedilen va'z ve nasihatları bir araya getirmişti.¹⁴⁹ Derleme mahiyetinde bir eser olan bu kitabın ana fikri şöyle özetlenebilir: "Kendini İslam birliği ve imanına bağla!"¹⁵⁰ O'na göre, İslam kardeşliğine sıkıca bağlı olmayan kimse, Allah'la olan bağlarını koparmış demektir.¹⁵¹ Rifai'den rivayetle O, "Müslümanların kafirleri dost edinmemeleri gerektiği"ni¹⁵² söylüyordu. Ne varki Ebü'l-Hüda, son zamanlarında eski enerjik dönemini yitirmiş, sesi artık zor duyulur olmuştu.

Bu konum Ebü'l-Hüda'nın Abdülhamid dönemi boyunca esas pozisyonuydu. Bu dönemin sonlarına doğru, içinde müslim ve gayr-i müslimlerin de yer aldığı milliyetçilik hareketleri hissedilmeye başlayınca Ebü'l-Hüda, tekrar eski günlerine döndü ama artık eski hızı ve hızlılığı kalmamıştı. Biz O'nun, son eserlerinden biri olan **el-Külliyatü'l-Ahmediyye**'de¹⁵³ mezkur da'vetini yenilediğini gördük. Bu eserinde Ebü'l-Hüda, Peygamber'in pekçok hadislerini ve Ahmed er-Rifai'ye atfedilen va'z nasihatları bir araya getirmişti.¹⁵⁴ Derleme mahiyetinde bir eser olan bu kitabın ana fikri şöyle özetlenebilir: "Kendini İslam birliği ve İmanına bağla!"¹⁵⁵ O'na göre, İslam kardeşliğine sıkıca bağlı olmayan kimse, Allah'la olan bağlarını koparmış demektir.¹⁵⁶ Rifai'den rivayetle O, "Müslümanların kafirleri dost edinmemeleri gerektiği"ni¹⁵⁷ söylüyordu. Ne varki Ebü'l-Hüda, son zamanlarında eski enerjik dönemini yitirmiş, sei artık zor duyulur olmuştu.

148 **el-Külliyatü'l-Ahmediyye**, 122.

149 a.esr., 124.

150 a'esr., 32.

151 İngiliz Büyükelçisi Layard Salisbury'nin 31 Mart 1880 tarihindeki özel evrakı, No: 99/A17; Ayrıca Layard'ın İngiliz Büyükelçiliğindeki halefi olan Goschen'in 30 Haziran 1880 İstanbul tarihini taşıyan resmi raporu, F.O. 424/100, No: 88.

152 Kudsi, **el-Kevkebü'l-münir**, 62; BA Dah. İradeleri No: 78037'deki 6 Şaban 1303/10 Mayıs 1886 tarihli belge.

153 Bitar, **Hilyetü'l-beşer**, II, 92, 730.

154 O'nun için bkz. Mücahid, **A'lamü's-şarkiyye**, III, 132; Ebü'l-Hüda ile ilişkisi için bkz. Yegan, **Age**, I, 180; Serkis, **Mu'cemü'l-matbu'at**, 832-838. 48 kadar tasavvufi eserini verdi.

155 **İrsadü'l-hiyara fi tahziri'l-müslimin min medarisi'n-nasara**, Kahire 1322.

156 **Camiu Kerameti'l-evliya**, (II cild), Kahire 1329, II, 235-6. Ayrıca en-Nebhani'nin halifeye itaatini farziyetine dair 40 hadis toplayıp neşrettiğini de belirtmek gerekir. **el-Ehadisü'l-erba'in fi vücub-i ta'ati Emiri'l-mü'minin**.

157 en-Nebhani, **Sa'adetü'l-enam fi ittiba'-ı Dini'l-İslam**, Kahire, ty.

İstanbul'da bulunan yabancı gözlemcilerin, Abdülhamid'in ilk yıllarında ta'kid ettiği politikayı yanlış anladıkları görülüyor. Onlara göre bu durum: "Muhammedî nüfusun fanatik ruhunu canlandırmaya çalışan, Saray'ın sıkı kaideleriyle donatılmış bir parti" faaliyeti idi.¹⁵⁸ Kaldı ki, Abdülhamid'in dini fanatizmi arap topraklarında geliştirme niyyetinde olup olmadığı, Ebü'l-Hüda'nın da eserlerinde böyle bir niyyeti gerçekten destekleyip desteklemediği şüphelidir. Sadece yazılarından hareket ederek O'nun dini gayretleri ilham ettiği ve İsam'ı ihyaya çalıştığı hususu doğrudur. Ancak buna istinaden Ebü'l-Hüda'nın özellikle Suriye'de müslümanlar arasında aşırı bir tasavvufi anlayışı telkin ettiği ve geliştirmeye çalıştığı da doğrudur.

Her ne kadar Ebü'l-Hüda, dini fanatizm yönünde eğitim göstermediyse de, Abdülhamid'den ma'aş alan, kendisinin Şam'da halifesi bulunan Salih el-Müneyyir gibi, halkasındaki bazı alimlerin bu hususta gayret gösterdiği bilinmektedir.¹⁵⁹ Şeyh Salih, İslamiyetin Hristiyanlıktan yüce ve mukaddes olduğuna kesinlikle inanıyor ve zaman zaman kasaba ve şehirlerdeki kiliselere gidip hristiyanlarla Kitab-ı Mukaddes konusunda tartışmalara girdiği oluyordu. Hatta bir defasında protestan papazlarıyla tartışmak için İskenderiye'ye kadar gittiği ve galip olarak döndüğü anlatılır.¹⁶⁰ Ebü'l-Hüda'nın tasavvufi halkasını teşkil eden alimlerden biri de, Beyrut Sivil Mahkemesi Reisi ve uzun yıllar Tasavvuf konusunda velud bir müellif olarak hizmet gören Yusuf b. İsmail en-Nebhani idi.¹⁶¹ en-Nebhani, Beyrut'ta ve diğer yörelerde müslüman bazı ailelerin çocuklarını hristiyan okullarına verdiklerini görmekten üzüntü duyduğunu açıkça söylüyordu. Hatta bu konuda müslümanları ikaz etmek için iki ayrı makale neşretti.¹⁶² **"Bu okullar, müslüman çocuklarını sapık fikirlere sevkedecek ve onları aydınlıktan karanlığa sürükleyecek"** diyor-du.¹⁶³ Başka bir eserinde ise İslamiyet ile Hristiyanlığı karşılaştırıyor ve sonradan gelen İslamiyetin ahlaki ve doktriner üstünlüğünü isbat etmeye çalışıyordu.¹⁶⁴ Ebü'l-Hüda'nın çalışmalarını tamamlayan Abdülhamid politikasının diğer bir yönü de, Sultan'ın devrinde uygulamaya koyduğu ya-

158 bkz. el-Cinan, III, 541-2; el-Cevâib, 29 Ekim 1973.

159 Gazzi, Age., III, 502; el-Bustani, İbra ve zikra, Kahire 1908, 42-45; el-Biladü'l-arabiyye ve'd-Devletü'l-Osmaniyye, S. el-Husri, Beyrut 1965, 101; Serkis, Garâibu'l-mektubci, Kahire 1896, 38, 51, 57. Yazar Beyrut'ta Lisânü'l-hal'in yayıncısıydı.

160 Tibavi, Age., 197.

161 Baki-zade Hüsnâ Bey, Minhacü'l-arab fi tarihî'l-a'rab.

162 Tabbah, Age., VII, 549.

163 Serkis, Garaib, 33-34.

164 bkz. Ebü'l-Hüda, Hikemu Ahmed er-Rifâi, Beyrut 1301/1880-1, 27; el-Külliyâtü'l-Ahmediyye, 126-127.

ynları kontrol etmedeki eşsiz maharetiydi. Basında sansürün Abdülhamid'in tahta çıkışından birkaç yıl önce başladığına dair bazı deliller varsa da,¹⁶⁵ Abdülhamid döneminde bunun daha da katılaştığı, sadece politik yayınlara inhisar etmekle kalmayıp diğer yayınları da kapsadığı, yayınlanan bütün eserlerin İstanbul'daki Eğitim Bakanlığı'nın sıkı ta'kibine alındığı bilinmektedir. Yayınlanmadan önce bir kitap için önce bakanlıktan izin almak şarttı. Eğer reddedilmezse böyle bir izin çok uzun bir zaman alıyor, bazan da yazarından makalesinde veya eserinde bir takım değişiklikler yapması isteniyordu.¹⁶⁶ Böyle bir izin yalnızca yeni neşredilen bir kitap için değil, bazan da İbn Haldun'un **Mukaddime**'si gibi eski ve klasik kitaplar için de geçerli idi.¹⁶⁷

Yayımlar üzerindeki bu kısıtlama sadece sisteme karşı olan siyasi görüşlerin engellenmesi için değil, aynı zamanda Abdülhamid'in politikasına karşı çıkan unsurları da içine alıyordu. Sansür konusunda Abdülhamid'in başka gayelerinin bulunduğu da kuvvetli deliller de var. Osmanlı tabaasına mensup Halep'in meşhur ailelerinden bir arap, arapların İslam öncesi hayatına ait bir kitap yazdığına,¹⁶⁸ onu yazma olarak muhafaza etmişti. Bu müellifin hayatını yazan bir biyograficinin de belirttiği gibi: "Abdülhamid buna bènzer kitapların basılmasına izin vermedi. Arapların eski inanç ve meziyetlerini anlatan eserlerin özellikle devlet eliyle neşrine asla müsaade etmezdi.¹⁶⁹ Hatta bu konuda yayın yapan gazetelerin basımı ve dağıtımı yasaklandı.¹⁷⁰

Ebü'l-Hüda, Abdülhamid'in bu politikasını bildiği için eserlerinde arap asıllı halifeleri olumsuz yönleriyle tasvir etti. 1880'li yılların başlarında bir gurup bid'atçı tarafından sahneye konmak istenen tiyatronun durdurulması için, muhafazakarlardan bir gurup Şam'lı, Sultan nezdinde teşebbüslerde bulunması için Ebü'l-Hüda'dan istekte bulundular. Ebü'l-Hüda ise Efendi'sine tiyatrocuların meşhur Abbasi Halifesi hakkında bir oyun sergilediklerini söylemişti. Böyle bir oyunun oynanmasının Suriye halkı üzerindeki etkisi konusunda Sultan'ı uyarıyordu. Sonunda tiyatro, Abdülhamid'in emriyle durduruldu ve tiyatronun kapatılmasını emretti. Bunun ardından tiyatronun kurucusu da Mısır'a göçtü.

165 bkz. M.Y. Necm, **el-Mesrahiyye fi'l-edebi'l-arabi'l-hadis**, Beyrut 1967, 66-68; M.J. eş-Şatti, **Terâcimu a'yân-ı Dimaşk**, Dimaşk 1948, 11.

166 Harun er-Reşid hakkında Kabbânî'nin iki oyunu için bkz. M. Y. Necm, **eş-Şeyh Ahmed Ebu Halil el-Kabbâni**, Beyrut 1963, 1-32, 35-85.

167 BA. Yıldız Evraki, 15/2036-71/16.

168 Necm, **el-Mesrahiyye**, 68.

169 Y.I. Serkis, **Mu'cemü'l-matbu'ât**, (II cild), Kahire 1928.

170 Kh. Sabat, **Tarihu't-taba'a fi's-sarkı'l-arabi**, Kahire 1958, 63.

Gerçekten de Serkis'in ki gibi bibliyografik bir sözlüğü baştan sona tedkik eden herkes, bu dönemde arap edebiyatı ve tarihi ile ilgili, Beyrut veya Suriye'de basılmış eserlerin ne kadar az olduğunu derhal anlar. Diğer yandan önemli miktarda İslami ve özellikle tasavvufi yayınların çokluğunu farkeder. Bu dönemde arap kültürüne ait tarihi ve edebi çalışmaların pek hoş karşılanmadığı, tasavvufi materyallerinse oluktan akarcasına çoğaldığı görülür. Ebü'l-Hüda ve taraftarlarının yılda ortalama 10 kadar eser çıkardığını yukarıda görmüştük. Bu miktar diğer pek çok insan için değil yazılacak, ancak okunabilecek bir miktardı. En azından bu yayınların kamunun dikkatini neşredilmiş diğer eserlerden bu yöne çektiğini söyleyebiliriz. Diğer yayınların ve konularının ise dikkate değer bir yanını yok. Bu politikayla Suriye'de burun buruna gelen pekçok yazar, bu yüzden Mısır'a göç etmeyi tercih etti. Beyrut'taki pekçok matbaa boş kaldı veya kapanmak zorunda kaldı. Neticede arap kültürünü ihya merkezi Kahire'ye taşındı. Gerçekten bu dönemler, Sultan'ın büyük edebi çalışmalar için Suriye'li yazarları ma'âşa bağladığı Tanzimat Döneminden farklı oldu. Bütün verilen bu bilgilerin Abdülhamid'in politikasının hedefini göstermeye yeterli olduğu açık bir gerçektir. Bu da, Suriye'deki kültürel arap dirilişini kontrol altında tutmak, bu tür faaliyetleri engellemek veya başka bir yöne kaydırmaya çalışmaktı. Sultan, mezkûr diriliş hareketlerinden rahatsız oluyordu. Çünkü bunlar, Suriye'deki toplumlar arası kaynaşmayı sağlayan ve kültürel bütünleşmeyi te'min eden gayr-ı dini bir muhtevaya sahipti. Bu ise Sultan'ın Suriye'de ta'kip ettiği siyasete aykırı bulunuyordu. Abdülhamid'in diğer bir hedefinin, Tanzimat Reformlarının Suriye'deki etkilerini silmek olduğu görülür. Aldığı tedbirlerin ve özellikle İslami politikası ve beynelmilel hilafet anlayışının, kültürel arap dirilişini kontrol altında tutmak istemesinin Suriye'yi ilgilendiren çok önemli neticeleri vardı.

Bu politikalar, kültürel dirilişin önemli faktörlerinden biri olan dil ve kültür birliğine bunlardan teşekkül etmiş bir tabana oturan ve Suriye toprakları üzerinde müstakil bir Suriye düşünen Suriyeliler arasında kolektif bir kimliğin oluşmasına mani oldu. Bu yüzden Suriye'deki tasavvufi faaliyetlerinde Ebü'l-Hüda, İslam Birliği'nin gerekliliğine dair da'vetlerini tekrarlamak ve karşı propogandaları çürütmek suretiyle Halife'ye en güzel şekilde hizmet etti. Suriye toplumunu farklı inançlara sevk etmek ve onların sosyal bütünleşmesine mani olmakla, en azından Sultan Abdülhamid'in bir nesil boyu Suriye'deki milliyetçilik hareketlerinin doğmasını engellemede ya da geciktirmede başarılı olduğunu göz ardı edemeyiz.